

Anmeldelser

Niels Barfoed: Don Juan. En studie i dansk litteratur. Gyldendal 1978, 359 s., kr. 185.-

Studiet af Litteraturen er en fin Ting, som ufortjent er kommet i Vanry, skriver Paul V. Rubow i indledningen til »Litterære Studier« (1928) og fortsætter: »En af Aarsagerne til at den litterære Videnskab ikke nyder saa stor en Anseelse som den fortjener, er sikkert en vis uhygiejnisk Omgang med de Begreber den arbejder med«. Som middel herimod anbefaler Rubow videre en »forstandig Diæt«, hvorunder hører forsigtighed i omgang med nabovidenskaberne – og en efterligning af naturvidenskaberne. Ikke med henblik på at overtage den eksakte videnskabs redskaber, men på at søge forbillede i »Den høje Standard, der efter lange Tiders Forløb er opnaaet inden for dens Dyrkeres Kred, først og fremmest i den gennemgaaende Respekt for den virkelige Forklaring af Fænomenerne«.

Ingensinde tidligere i dansk humanismes historie har vi vel været de rubowske anvisninger så lydige som i de herrens 70'ere – og dog stået dem så fjernt.

Bevægelsen fra den sene nykritik over strukturalisme, ideologikritik og forskellige marxistiske skoler har været lige meget henvendt på den begrebshygiejniske proces og på forsøg på at etablere den virkelige forklaring af fænomenerne. Hvad derimod forholdet til nabovidenskaber angår, så er den litterære videnskab på nippet til at blive lutter nabovidenskab. Det hænger sammen med en større historisk bestemt bølge, men også med det gigantiske ambitionsniveau, som traditionelt karakteriserer denne videnskab – og muligvis ligeledes med, at de begrebshygiejniske forhold alligevel ikke i kampens hede har været plejet med tilstrækkelig omhu. Her indvirker atter institutionelle forhold.

På adskillige måder er Niels Barfoeds disputats om Don Juan-stoffet repræsentativ for dette forløb og denne historiske situation. På andre måder er den absolut ikke repræsentativ.

Højest urepræsentativ er den ved sit sproglige niveau, sin *stil*. Med denne bog er det danske sprog atter ved at erhverve sine borgerrettigheder i moderne dansk litteraturforskning. Omend Barfoed nok »investerer« og »tematiserer«, så får man på intet tidspunkt den fornemmelse af at træde ind i en forretning, der handler med hårde hvidevarer eller finere elektronik, som man ofte får under læsningen af netop den sociologisk orienterede forskning, der paradoksalt ser det som sin opgave at gøre op med den systemiske forudsætning for de hårde hvidevarer og den højere elektronik. Findes der et anskueligt dansk ord, så finder det også vej til Barfoeds pen, og findes det ikke, så opfindes det.

Ligeså urepræsentativ er bogen ved sin opbyggelige mangel på skråsikkerhed. Barfoed er den vedholdende spørger, der nødtigt slipper sin tekst, og han er kompositør par la grâce de Dieu.

Repræsentativ er bogen derimod på nogle fundamentale områder, der vedrører dens videnskabelige anlæg.

Lars Peter Rømhild har i en kronik i Politiken (8.11.1978) lanceret udtrykket »sagfø-

rerkunst« vendt mod den ideologikritik, der primært opfatter digtningen som transport af ideologi. Heroverfor vil Rømhild hævde, at digtning ikke i første række er sagførerkunst, men fantasi og følelse. Kronikken var et indlæg i efterårets debat om Thorkild Hansens »Processen mod Hamsun«.

Efter sin hovedtese kunne Niels Barfoed meget vel have kaldt sin bog *Processen mod Don Juan*. For at der i *Don Juan*-digtningen fra Tirso de Molinas »El Burlador . . .« (ca. 1620) til Søren Kierkegaards Mozart-afhandling i »Enten-Eller« (1843) føres en proces iværksat af Loven og rettet mod Don Juan, er han ikke i tvivl om. Og det argumenteres der grundigt og modsigelsesfrit for. Digtningen er sagførerkunst på højeste plan. Spørgsmål om digtningens væsensform, forholdet mellem digt og læserbevidsthed, mellem digt og digterbevidsthed, mellem digt og andre ideologitransporterende institutioner, tages ikke op til selvstændig, grundig overvejelse. Det har denne bog til fælles med mange andre i disse år, som er ude i lignende store ærinder. Toget bruser forbi. Digt er overtalelse.

Bogen om Don Juan er et modsigelsesfyldt værk. Der er således en modsætning mellem den tekstfortolker, der røber en reflekteret vedholdenhed og begavelse i behandlingen af den enkelte tekst, og den ideologihistoriker eller måske åndshistoriker, der omgås de omfattende kategorier: ideologibegrebet, driftsstrukturen, den socialhistoriske dynamik, med en bekymret, men essentielt ureflekteret frimodighed. Der er en modsigelse mellem den aktualitetssøgende humanist, der i sin tretrinstese lægger op til en 250 år omspændende tydning af forholdet mellem de litterære tekster og magten, og den altmodisch disciplinerede og lærde doktorand, der i næste moment indskrænker sit inciterende forehavende til ugenkendelig beskedenhed gennem sin stofselektion, i hvis kriterier der er indbygget garanti for, at spillet vil gå op, at tesis bekræfter sig.

Det fører for vidt at gå ind på de enkelte tekstlæsninger. Jeg skal blot pege på ét blandt flere højdepunkter af kvalificeret og elegant teksttolkning.

Det vedrører Carsten Hauch, der skriver sig ind i den litterære verdenshistorie ved at omstøbe Don Juan-stoffet i tragediens form. Med Hauchs sørgespil »Don Juan« (1829) får dansk litteratur sin første egentlige Don Juan-version under indflydelse af E. T. A. Hoffmann, der i sin novelle »Don Juan« (1814) tidligst gør stoffet til genstand for en stor sammenhængende refleksion i fiktionens form. Barfoed: »Det var stoffets opgave gennem dets første lange levetid at opretholde og bekræfte de hellige institutioner og kærlighedens institution. Med Hoffmanns novelle indføres om ikke et åbenlyst forsvar for Don Juan, så en forståelse eller forklaring . . .« (155). Hvis spørgsmålet hidtil har været: hvad uret gør Don Juan, og hvilke sanktioner er nødvendige, så er det hos Hoffmann: hvorfor gør han som han gør? (ibid.). Her griber Hauch fat, idet han giver Don Juan en individuel historie, en psykologisk forklaring, hvormed han bidrager til bekræftelse af, hvad Barfoed med en *contradictio in adjecto* kalder den »metafysiske idealisme«, som iflg. Barfoed med romantikken erstatter den klassiske metafysik. Man kan her parentetisk nævne, at disputatsen ikke indlader sig på en mere indgående udredning af, hvad der forstås ved den klassiske metafysik, men den synes nærmest at kunne beskrives ved begreber som *politia divina* og *jus talionis divino*, hvilke dogmer som magtens redskaber sættes ind mod de tidlige Don Juan'er til opretholdelse af den patriarkalsk funderede, eksogamiske orden. Ejendommeligt er det, at denne klassiske metafysik efter Barfoeds implicitte opfattelse har dannet tronhimlen over den menneskelige scene lige siden den urtid, hvor iflg. Freuds »Totem og Tabu« sønnerne gjorde oprør mod faderen og bragte ødipuskonflikten med fademordet ind i verden. Jeg kan – i lyset af det 18. århundredes teodicédis-

Dr.phil. Niels Barfoed forsvarede sin disputats »Don Juan. En studie i dansk Litteratur« ved Københavns Universitet. Tegning Mette Vallentin.

kussion – finde det vanskeligt forskelsløst at operere med en klassisk metafysisk ompændende adskillige århundreder. Men, vel, når vi ser fænomenerne fra den rene ånds syvende himmelsfære – og det gør vi jo faktisk med den ideologikritik, der er adskilt fra sit materialistisk-dialektiske grundlag – betyder filosofiske og idéhistoriske nuancer ikke stort.

Det er nu Barfoeds store fortjeneste at lade den biografiske Hauch og den digtende sætte hinanden i belysning. Barfoeds korte, myndige skitse af den unge Hauchs lidelser og sluttelige indlemmelse i det gode selskab er en fryd for øje og tanke. Og forsåvidt man overhovedet vil anerkende den freudianske systematik som et adækvat beskrivelsesredskab, mener jeg, at Barfoeds Hauch-behandling står sig ud i mindste detalje. Meningen af Hauchs »Don Juan« er, siger Barfoed, »at Don Juan straffes, fordi han ikke forvaltede sin tabte kærlighed på en sand måde ved at gøre den til livsledsagende og livsførende ideal i stedet for at prøve at genfinde den og realisere den. Ligesom den åbenbare mening er, at kommandantens og Olympias kontrakt er den rette, idealforbindelsen, som Don Juan griber destruktivt ind i« (146). Hauchs Don Juan-digtning under ét er, slutter Barfoed, idet han også inddrager den sene bearbejdelse (1859), »en dom på det højere idélivs vegne over forbryderen mod ideen« (177). Hauch bekræfter den »metafysiske idealisme« ved gennem sin hovedfigur og dens skæbne at vise, »hvorledes et forsøg på at gå imod denne idealismes krav nødvendigvis må kuldsejle« (163), idet »gå imod« betyder en tro på »at idealet kan nås på sanselighedens betingelser – uden at gå tabt« (ibid.). Det er en træffende udredning, Barfoed her giver, og man kunne tilføje, at Hauch i romanen »Vilhelm Zabern« (1834) netop præsenterer det positive modstykke til sin Don Juan. Her kommer helten til en forståelse af ungdomskærlighedens betydning som ledestjerne, der fører ham frem til en forsoning mellem virkelighed og ideal i det kødeligt frugtbringende ægteskab med den *adelige* Coccilia. Zabern er en helbredt Don Juan, omend en noget blegnæbbet sådan, og den sanselige tilbøjelighed i ham elimineres ved en dobbeltbevægelse i den romantekniske økonomi: dels inderliggøres den og integreres efter dansk-goethisk mønster, dels projiceres den ud på øjeblikkets barn, den dæmoniserede Faaborg, som loven endda mere direkte slår ned på end det ses i nogen Don Juan-version: hans hoved falder for skarpretterens økse! jovist, Hauch er gefundenes Fressen for en ideologikritiker. Men måske gør en ideologikritiker sig livet lovlig let ved at rette sit afslørende blik netop mod Hauch og i øvrigt de andre faderdominerede skikkelser under idealismen: Paludan-Müller og Kierkegaard. Det er imidlertid en determination, der ligger indbygget i disputatsens stofkriterier, som jeg skal vende tilbage til nedenfor. Først skal vi til Ødipus Hauch og dermed til, hvad Hauchs Don Juan efter Niels Barfoed i virkeligheden viser.

I Hauchs drama er den moderløse Donna Anna fra Mozarts »Don Giovanni« blevet til Elvira, steddatter til Olympia, som er gift med kommandanten. Olympia er Don Juans ungdomskærlighed og Elvira hendes guddommelige genbillede. Dette er, siger Barfoed, et klart ødipalt træk (146): når Don Juan dræber kommandanten, forsøger han altså at fravriste faderskikkelsen moderen, idet hun samtidig af-moderliggøres, gøres til kønsobjekt: den jomfruelige Elvira. Den reelle Olympia tilhører *nu* kommandantuniverset, og Don Juan fældes af sin ungdomskærlighed (hans driftsstruktur) samt lovens håndhæver, af noget indre plus noget ydre. Fiktionens ungdomskærlighed henfører Barfoed nu med støtte i Hauchs biografiske optegnelser til digterens barndomsoplevelse i Norge og hævder, at denne oplevelse er formet af en dualistisk idealisme foruden af »familiestrukturen i tiden« (146). Der er tale om et urealiseret pubertetsforhold, hvortil iflg.

Barfoed fantasien bindes, og samme fantasi »store investeringer i afstands- og retrospektiv tilbedelse blokerer for fremtidig kærlighed – eller med psykoanalytisk nøgternhed: senere solide objektvalg. Det er Loven selv – her idealismen – der gennem sin opdeling i højere og lavere natur og dermed kvindens seksualitet i den idealiserede og realiserede – hvoraf den sidste besmitter den første – der har institutioneret dette erotiske værdisystem. Og i forening med dette sit eget »produkt« straffer den så synderen« (146). Barfoed udvikler den freudianske tolkning videre (147 f), men jeg vil ikke gå ind på det, blot fremhæve, at Barfoed i sine ræsonnementer – som det også fremgår her – arbejder med forskellige ikke sammenkoblede og ikke meget klart beskrevne forklarings-elementer og axiomer: dualistisk idealisme, familiestrukturen i tiden, den freudianske ødipuskonception, som tilsammen synes at gå vore forfattere på hjernen.

Bogens hovedtese er, »at Don Juan-stoffet fungerer som instrument for en »højere« Lovs selvbekræftelse gennem den tekstligt gentagne eliminering af Don Juan-typens trussel mod denne »højere« Lov« (47). Her åbnes så for et ideologisk perspektiv. Ved ideologi forstås »en tilvejebragt indstilling i mennesket, ikke mindst i menneskets ikke-bevidste del, hvorved mennesket harmoneres med de eksisterende magtforhold« (ibid.) – magtforhold er forstået i bredeste betydning, f.eks.: »den kulturelle traditions autoritet, der sikrer ægteskabsinstitutionen. I kraft af ideologiens indstilling af mennesket ser det – gennem noget der opleves som et frit valg – verden sådan som ideologien foreskriver dens udseende, og Don Juan-stoffets rituelt gentagne anvendelse tjener (. . .) til at »tanke« mennesket op i den passende retning« (48). Barfoed erstatter begrebet ideologi med det endnu mere upræcise »Loven«, der imidlertid »et langt stykke (er) synonym med begrebet ideologi« (265) og understreger, at loven fremtræder absolut og altså uhistorisk (ibid.). Som første undertese stilles, at teksten gennem behandlingen af stoffet afslører eller kritiserer samme lov i et vist omfang. Som anden undertese, at Don Juan-typen »tematiserer en mandlig driftsstruktur« (48), og donjuanisme ses her som et resultat af ødipuskonflikten og en variant af narcissisme. Dette tesekompleks efterprøves så på et stof udvalgt efter kriterier formuleret af Jean Rousset (»L'interieur et L'exterieur«, 1968), men i disputatsen modificerede (50). Jeg skal fremhæve to momenter: forførelsen skal føre et drab med sig, og en konfrontation med Lovens sanktion *døden* skal finde sted – enten positivt eller negativt. Disse to handlingsbærende kriterier ud af i alt fem baseret på Roussets studium af Tirso bliver i *praksis* afgørende for udvælgelsen af det danske stof, som det jo er bogens hovedformål at undersøge.

Barfoed fører sin undersøgelse lykkeligt igennem, og man føler sig godt tilpas ved den kyndighed og esprit, hvormed han håndterer den til emnet knyttede voluminøse internationale forskning. Ikke mindre lader man sig med lyst inspirere af det idékatalog, som værket også er. Dog har jeg nogle fundamentale indvendinger at gøre. De skal for kortheds skyld sammenfattes i to, nemlig vedrørende arbejdets historicitet og i sammenhæng hermed relationen mellem ideologi og bevidsthed.

Loven opfatter og fremstiller sig selv som uhistorisk, eviggyldig, anklager Barfoed med rette. Spørgsmålet er imidlertid, om ikke den samme anklage kan rettes mod ham. Man kan hævde, at der i hans bog er etableret to ontologiske konstanter: Loven, som synes fra himlen nedfalden, idet der ikke gøres helhjertede forsøg på at begrunde dens eksistens i en materiel realitet, således som det dog gøres – i øvrigt stærkt kritisabelt – hos Althusser, til hvem Barfoed summarisk støtter sig (268). Dette fravær af egentlige overvejelser over forholdet mellem basis og overbygning (begreber, som Barfoed efter tesen implicit tvinges til at operere med, selv om han på bogens sidste side påpeger, at han ikke er marxist)

har eksempelvis problematiske konsekvenser for hans tilnærmelser til en socialhistorisk forklaringsmodel for, hvad han kalder den indre emigration hos hans hovedforfattere i 1830'ernes politiserende Danmark (271 ff). Det er her karakteristisk, at han slutter på grundlag af overfladefænomener og derfor når frem til en *urimelig* beskrivelse af specielt det læsende akademiske publikums position og rolle under den samfundskønomiske omdannelsesproces. Med hensyn til litteraturens stilling i den borgerlige offentlighed har han blot én enkelt bemærkning at gøre (275). Dette på trods af, at han jo iflg. sin hovedtese arbejder med dels et reflektorisk forhold mellem tekst og ideologi, dels et påvirkningsforhold mellem tekst og læser – et ensrettet system må det bemærkes. I forbindelse hermed kunne man spekulere over, hvad det egentlig vil sige, at ideologien indstiller mennesket (48)? – Og betyder det, at direkte magtbud er overflødige? På disse punkter ville det være naturligt at reflektere over begreber som primær og sekundær socialisation, i særdeleshed da når Freud bringes i anvendelse som basalt beskrivelsesredskab såvel over for tekst som over for Loven som udtryk for og følge af et patriarkalsk, monogamt samfundssystem. At Hauch, Paludan-Müller, Kierkegaard pådrages et ødipuskompleks forklares uspecificeret som en følge af socialisationsprocessen, men implicit bliver det at opfatte som en naturlov – hvilket kan få mig til at tilføje, at ej heller Freud vel kan være hævet over den ideologikritiske analyse.

For mit eget vedkommende må jeg understrege, at jeg ikke accepterer de sociologiske, logicistiske formelforklaringer. Det har blot været mit ærinde her at pege på, hvilke metodiske og filosofiske konsekvenser Barfoeds grundsynspunkter *må have*.

Det kan undre, men er udtryk for en konsekvent gennemførelse af stofkriterierne, at en disputats om dansk litteratur befatter sig med i det væsentlige blot tre større danske tekster. Denne stofflige indskrænkning har to følger. For det første, at det motiv, Don Juan-konceptionen lægger op til, sanselighedens, ikke iagttages og følges i sine transformationer i den danske guldalderlitteratur. Det er jo tydeligt nok, at motivet er indarbejdet i markante tekster af bl.a. Bagger, H. C. Andersen, Goldschmidt – og man kan ane, at det er hos dem, det for alvor bliver spændende at følge. Jeg vil også vove den påstand, at såvel hovedtesen som undertesen om den mandlige driftsstruktur ikke lader sig verificere på forfattere som disse. Det har for det andet til følge, at der på grund af stofindskrænkningen skabes et temmelig forenklet billede af den danske litteratur under den såkaldte metafysiske idealisme. Disse forbehold betyder videre, at jeg mener, at det er som stof- eller motivhistorie, Niels Barfoeds disputats om Don Juan kan blive stående. Som sådan ønsker og spår jeg den et langt og lykkeligt liv.

Claes Kastholm Hansen.

Thorkil Damsgaard Olsen, Niels Lund, Iørn Piø, Anne E. Jensen og Kr. Peder Moesgaard: Bibliografisk supplement til Oluf Friis Den danske Litteraturs Historie Bind I, Gads Forlag, København, 1977. 36 sider. 29,50 kr.

Oluf Friis har fået den gode idé at lade fem af sine yngre fagfæller udarbejde et supplement til bibliografien i den gamle (men ikke forældede) litteraturhistorie fra 1945, optrykt 1975. Forskningsrådet har støttet foretagendet økonomisk. Den tæt trykte lille bog opregner således, i samme typografiske udstyr som originalbibliografien, hovedbehandlinger inden for Friis' stof (litteraturen fra oldtiden til ca. 1615) fra de sidste 35 år, ofte

med kyndigt vejledende, kortfattet karakteristik, for Anne E. Jensens vedkommende endog med en hel lille afhandling om tendenser inden for udforskningen af de middelalderlige skuespil. To forskningsindsatser især springer i øjnene ved en gennemlæsning af listen. Den ene er fuldendelsen af udgaven af Danmarks gamle Folkeviser, som indtræffer samtidig med en livlig interesse for viserne ud fra eksistentialistiske og sociologiske synsvinkler. Den anden er tilsynekomsten af det først i 1978 afsluttede Kulturhistorisk leksikon for nordisk middelalder i 22 anselige bind. De mange henvisninger i supplementet giver et stærkt indtryk af, hvilket nordisk storværk der er sluttet med leksikonets sidste tekstbind. De tilkomne titler på monografier og afhandlinger fortæller også, at der er grøde i Saxoforskningen (et tværfagligt initiativ) og i studiet af de ældre danske salmer (et teologisk initiativ, med afsæt i Anders Mallings salmeleksikon, et tredje storværk i perioden).

Som anmelder skal man også lede efter mangler, og i dette tilfælde kunne man beklage de sparsomme henvisninger til den fortræffelige årbog fra Odense Universitet, Mediaeval Scandinavia. Ganske vist er supplementet gået i trykken, da Tony Hunt's opsats om Ivan Løveridder og S. A. J. Bradley's om Mandevilles rejse offentliggøres (i henholdsvis 1976 og 1977), men Ladewig Petersens opposition til Anne Riisings disputats om middelalderlig prædiken i Danmark i Mediaeval Scandinavia 3 1970 (udgivet 1971) kunne godt have været medtaget, og nogle af årbogens ofte udførlige boganmeldelser kunne have været nævnt sammen med de lidt tilfældigt registrerede korte omtaler (f.eks. i Danske Studier). Heldigvis bøder et indeks i bind 10 af Mediaeval Scandinavia over årbogens udkomne ti bind på denne mangel. Korrekturlæsningen på supplementet har været overmåde omhyggelig. Jeg har kun fanget en enkelt (helt ligegyldig) trykfejl: Greifwald (s. 15 spalte a). Det bibliografiske supplement forøger kendeligt nytteværdien af Oluf Friis' store litteraturhistorie.

Flemming Lundgreen-Nielsen.

Ideologihistorie I-IV, Forlaget Fremad, Kbh. 1975-76. Bd. I: Organismetænkningen i dansk litteratur 1770-1870, af Aage Henriksen, Erik A. Nielsen og Knud Wentzel. Red. Aage Henriksen. 1975. 142 s. Bd. II: Videnskab, idé-debat, elite- og massekultur i Danmark 1870-1970, af Lars Arild, Peter Olivarius og Jan Sand Sørensen. Red.: Peter Olivarius. 1975. 128 s. Bd. III: Modernismen i dansk lyrik 1870-1970, af Erik A. Nielsen. 1976. 230 s. Bd. IV: Fortællende digtning i Danmark 1870-1970, af Lisbet Holst, Erik Skyum-Nielsen og Knud Wentzel. Red.: Knud Wentzel. 1976. 123 s.

Der er i dansk litteraturhistorieskrivning tradition for, at de »store« fremstillinger enten er resultat af team-work (Rahbeks og Nyerups »Bidrag til den danske Digttekunsts Historie«, »Illustreret dansk Litteraturhistorie«, Politikens »Dansk Litteraturhistorie«, eller henstår som torsoer (Oluf Friis' »Den danske Litteraturs Historie«, Billeskov Jansens »Danmarks Digtkunst«). At gennemskrive hele den danske litteraturs historie ud fra ét sæt af synspunkter er som enkeltmandspræstation en uhyre, og en uhyre vanskelig opgave, som måske kun N. M. Petersen kan siges at have klaret. Et væsentligt moment i denne sammenhæng er det utvivlsomt, at forskellige tilgange til det litteraturhistoriske materiale giver særlige muligheder ved beskrivelsen af bestemte perioder; det har fx. vist sig, at

det 18. århundredes genrebevidste digtning i højere grad end det 19. århundredes åbner sig for Billeskov Jansens genreorienterede beskrivelse.

»Ideologihistorie«, der er skrevet og redigeret af et kollektiv og præsenterer sig som »en del af en mere omfattende plan« (I:7), er således både resultat af et team-work og (indtil videre) en torso. Begge disse prædikater rejser spørgsmål i forbindelse med værkets karakter. Det uegale præg, der allerede ses i talrige overlappinger og i notcapparatets stærkt vekslende fremtrædelsesform, tyder snarest på, at man står over for en række relativt selvstændige bidrag, altså et samleværk, der måske rettelig burde hedde »Essays om udvalgte mønstre i dansk ideologihistorie 1800–1970«. Imidlertid insisteres der flere steder på værkets karakter af en enhed: bidragene benævnes jævnlig »nærværende kapitel« o.lign. (I:137, II:7, 31, IV:36), og det fælles Forord peger i samme retning. Men også værkets præg af torso giver anledning til en afklaring: Det præsenteres som en kronologisk afgrænset del af »en mere omfattende plan« (I:7), men uden antydning af, at der inden for den nu behandlede tidsramme skulle henstå stof eller synspunkter til behandling i evt. kommende bind. Den »del«, der her fremlægges, er i sig selv afsluttet.

Ved sin titel og hele fremlæggelse har værket da krav på at blive vurderet som én samlet historisk beskrivelse af de ideologiske mønstre i dansk litteratur i det sidste ca. 200 år.

Det er værket erklærede formål at »skildre de store tvingende virkelighedstolkninger, som har været samfundsskabende, og vise, hvordan de har forgrebet sig ind i og dannet konflikt med de enkelte menneskers jordnære forestillinger og interesser« (I:8). Der opføres altså i »Ideologihistorie« med to basale størrelser, *virkelighedstolkninger* og *enkelte mennesker*, men uden at disse størrelser får en tilfredsstillende afklaring. Det første moment, virkelighedstolkningerne, der siges at kolporteres af »magtfulde grupper« såsom forældre, lærere, præster og agitatorer (I:7), benævnes også »værdiforestillinger« (I:7) eller »ideologi« (I:101). I betragtning af, at dette sidste ord nærmest er en varm kartoffel for tiden, kunne man vente at finde en afklaring af dets betydning i *dette* værk, men det sker ikke. Man læser om »en ideologi som organismetanken« (I:101), om »denne ideologisering af organismetanken« (II:33) – en ideologi lader sig altså ideologisere – om »en egentlig filosofisk-historisk ideologisk overbygning« (II:53), mens man andetsteds støder på forslag om at se bort fra Marx' og Althusser's ideologi-begreber og blot lade dem være »dannelser, som – bevidste eller ubevidste – faktisk er virksomme« (II:36). Ved sin løse begrebsbestemmelse af et hovedord i værket titel unddrager det sig en kritisk vurdering af de selektionsprincipper, der førte til, at *nogle* »overordnede magters indbrud i og omformning af det enkelte menneskes tilværelse« (I:8) bliver omtalt, mens *andre* forbigås. Men der var måske ikke andre end dem, der fremdrages i »Ideologihistorie«?

Om fremstillingens andet moment, »det enkelte menneske« får læseren ikke stort andet at vide, end at det (han/hun?) lever jordnært i et simpelt hverdagsliv, ordnet omkring grundlæggende behov, vaner og traditioner (I:7). Og det er ærgerligt, for man havde gerne hørt, hvordan mødet mellem dette væsen, der synes at have befolket disse strande en rum tid, og så de just omtalte »overordnede magter« faktisk spændte af, og hvordan den enkeltes tilværelse blev omformet. Skønt dette problem udnævnes til værket »ledende synspunkt« (I:8), når det aldrig op til dets overflade.

På overfladen bliver »Ideologihistorie« derimod en litteraturhistorie, som den da også benævnes i bagside-teksten; digtningen trækkes ind og stilles op som en slags stødpude

»mellem det enkelte menneske og det billede af virkeligheden, som magtfulde grupper i samfundet understøtter« (I:7), men den stjæler billedet fra den undersøgelse, der stilles i udsigt – litteraturen bliver »denne bogs emne«, som det hedder (II:22).

Den digtning, som »Ideologihistorie« beskæftiger sig med, er et tænkeligt materiale til belysning af »de store tvingende virkelighedstolkninger«, men er ikke uden videre egnet til at skildre disses »indbrud i og omformning af det enkelte menneskes tilværelse« (I:7). I et sådant projekt måtte formentlig inddrages tekster fra læsebøger, fra forskellig opbyggelig litteratur, fx. folkelige sange, og antagelig Ingemanns romaner, som kun lige strejfes i »Ideologihistorie«, altså tekster, som »det enkelte menneske« i en ikke alt for eksklusiv betydning af dette ord kan have haft nogen berøring med. Og projektet ville indebære den vanskelige udredning af disse ideologi-kolportørers virkningshistorie. – Man må da konstatere, at der nok formuleres en overordnet målsætning i »Ideologihistorie«, men at upræcis begrebsbestemmelse gør omfanget af de dermed forbundne forpligtelser i retning af emnebehandling uklare, samt at valget af materiale ikke er iøjnefaldende velegnet til formålets virkeliggørelse.

Selv om »Ideologihistorie« må betragtes som en litteraturhistorie – og det i en mere traditionel forstand, end formålparagraffen lader formode, nemlig ved at vælge sit stof inden for det traditionelle tekstkorpus og især samle sig om teksterne i sig selv – må det fremhæves, at dens grundlag afviger meget fra traditionen i dansk litteraturhistorieskrivning. Allerede derfor må det beklages, hvis den skal forblive en torso.

Værkets grundlag afspejler sig i dets *historiske periodisering*, der opererer med tre klart afgrænsede tidsrum efter de autoriteter, der »forvalter de højeste værdier« (I:8): *Slægten* (-1300), *kristendom og kongedømme* (1100–1870), *samfund og videnskab* (1870–); inden for det lange tidsrum 1100–1870 udgør årene 1770–1870 *organismetankens* periode. Trods de skarpe grænsemærker finder man dog udtryk for den efter mit skøn frugtbare forestilling, at det i åndshistorisk periodisering er mere hensigtsmæssigt at operere med klare grænser for en periodes begyndelse end for dens afslutning. Men når organismetanken siges at være produktiv ud over grænsen i 1870, at den »har fremtiden for sig« (I:73), som det hedder – helt muntert – turde vel også den tilsvarende grænse for slægtsperioden ved 1300 blødgøres, al den stund »slægten« vel ikke ophørte at dominere efter dette år i det feudale landbrugssamfund. Det vil måske også ske, når/hvis det pågældende bind virkeliggøres; man kunne imidlertid ønske, netop i en ideologihistorisk anlagt litteraturhistorie som den foreliggende, at ideologiernes efterliv eller overvintring efter deres egentlig dominerende periode blev taget op som et principielt punkt og ikke blot strejfes i tilfældig sammenhæng. I hvilke forbindelser overvintrede fx. den nationalfølelse, der hastigt lod sig mobilisere i 1940 og i nogen grad igen omkring EF-debatten nogle årtier senere. Eller var der overhovedet tale om en »overvintring«?

»Ideologihistorie« bekymrer sig imidlertid ikke om kriterierne for en periodes ophør, lige så lidt som der afsløres nogen overvejelser vedr. kriterierne for en periodes begyndelse. Et enkelt eksempel: I en programkitse (Meddelelser fra Dansk lærerforening 1970) for det arbejde, der blev til »Ideologihistorie«, sættes organismetankens begyndelse til 1750, på værkets titelblad til 1770 og i de indledende bemærkninger (I:11) i praksis til »årene omkring 1800« for Tysklands vedkommende og snart derefter i Danmark. Mit ærinde er ikke pindchuggeri om 50 år fra eller til, selv om et sådant åremål ikke er så ubetydeligt endda; derimod kunne en eksplicitisering af de kriterier, der ligger bag fastlæggelsen af periodegrænsen 1770, være ønskelig. Man kan gætte på, at dette

årstal er signal for Goethes arbejde med organismetanken, hvilket ville implicere, at en begivenhed i tysk åndsliv motiverer et periodeskel i dansk åndshistorie. Snarere skyldes det dog Ewalds tidlige og kortvarige erfaringer 1773–75, da han »En menneskealder før Steffens med sin sammenfatning af organismefilosofien gav offentlig legitimation til en livsform og en produktionsmåde, der var baseret på inspirationstilstanden [. . .] søgte at frigøre sig fra den kirkelige fromhed, der omgav ham, for at hævde sig en identitet som kunstner og udvalgt« (I:31). Er denne antagelse rigtig, rejser den imidlertid spørgsmålet om, hvor spæde tilsynskomster der kan motivere periodeskel i åndshistorien. Og spørgsmålet bliver særlig påtrængende i en litteraturhistorie, der har »overordnede magters indbrud i og omformning af det enkelte menneskes tilværelse« som »ledende synspunkt« (I:8). Hvis det skulle være forfatternes principielle kurs at periodisere efter sådanne enlige svaler, må man imidlertid spørge, hvorfor så ikke F. G. Howitz' virksomhed o. 1824 betegner indledningen til en periode. Men det gør den måske? I hvert fald tales der p. 134 om »den her omtalte periode«, uden at det fremgår, om der tænkes på organismetanken eller specielt på »Det interessante«, i hvilket kapitel bemærkningen falder. – Når jeg så kraftigt efterlyser overvejelser omkring periodiseringen, skyldes det også, at bindet om organismetanken behandler et tidsrum i det 19. århundrede, der netop i de senere år (af E. Lunding, S. Baggesen, J. Kr. Andersen og L. Emerck m.fl.) har været genstand for overvejelser af epokal art. Her står vi nu med en litteraturhistorie, der grundlæggende er skrevet på et andet grundlag end det gængse – og dog finder vi fx. det traditionelle skel i 1870. Det burde give anledning til eftertanke.

Som værkets forfattere ikke gerne løfter sløret for deres kriterier for periodiseringen, ekspliciterer de heller ikke deres tanker om drivkræfterne bag ændringerne i litteraturen og åndslivet i almindelighed. Generelt synes tingene blot at ske, og man kan støde på totale afvisninger af fx. at fremsætte »nogen formodning om [nationalfølelsens] opståen« (I:53); det er reel tale. Men som i megen historieskrivning lister årsagsforklaringer sig ind i maskeret form – også der, hvor man egentlig ikke vil vide af dem: begivenheder »hænger sammen med« (II:60), er »udsagn« om (III:30), sker »i takt med« (II:101) osv. Især i de senere partier synes forfatterne at stå i et trængt og uafklaret forhold til de senere års energiske fremstød på den litteratursociologiske front. Der tales om »uundværlige forudsætninger i en bestemt samfundsklasses økonomiske og ideologiske monopol« (I: 101), om de »vigtige sociologiske forudsætninger« i en vis periode (I:134), om »industrialiseringsprocessens gennemtrængning af samfundet« (II:51) og om »en række udviklinger i samfundslivet« (III:22). I stedet for således at søge at tage en mistelten i ed måtte man hellere gribe om nælden – eller lade den stå. Nu kan man læse, at »Synspunktet på samfundsudviklingen ligger et sted mellem *Politikens Danmarkshistorie* og *Karl Marx: Das Kapital*, som yderligere interesserede henvises til« (II:56). Med al taknemmelighed for tippet kan man måske synes, det er et vel rummeligt sted, der henvises til.

Inden for fremstillingens kronologisk definerede hovedkapitler (perioderne) lægges en række snit: først bestemmes periodens afgørende tankeformer og idédebat (organismetanken, videnskabstanken), derefter overskues periodens digtning. Det sidste sker på et meget ujævnt abstraktionsniveau, således at digtningen op til 1870 især beskrives med henblik på de periodekonstituerende træk, mens især gennemgangen af de sidste hundrede års lyrik er mere konkretiserende med plads til analyser og tilhørende dokumentation. I gennemgangen af digtningen vælges først *genren* som inddelingsgrundlag, idet den

lyriske og episke poesi omtales, mens dog dramaet overhovedet ikke kommer i betragtning. I næste niveau gøres forfatterskabet til kompositorisk princip, men dette realiseres kun i bindet om »Modernismen i dansk lyrik 1870–1970«. Både hvad kompositionsform og abstraktionsniveau angår, har værkets dele således et uensartet præg.

Genrens plads i systemet gør overvejelser over genrebegrebet rimelige, men også her må man efterlyse større afklaring, specielt hvad romanen angår. Det er således i en ideologihistorisk funderet litteraturhistorie forbløffende at møde den principielle betragtning, at en genre konstitueres af sit emne, ikke af forskellige tolkninger af emnet (I:79 f.). På dette grundlag – og polemisk vendt mod de senere års forskning på dette felt – afvises skellet mellem dannelses- og udviklingsroman, idet termen »udviklingsroman« indføres som fællesbetegnelse for de to kategorier. At »dannelsesroman« så alligevel indføres (I:110), kan være sært nok. Værre er det, når det hedder om Pontoppidans »Lykke-Per« (IV:37 f.) – og noget lignende synes at gælde Nexøes »Pelle Erobreren«, (IV:63), at den både er udviklings- og samfundsroman. »Man kan«, hedder det (IV:38), »uden vanskelighed vende synsvinklen om og interessere sig for de miljøer, Per føres igennem, som et selvstændigt emne«, og det kan være sandt nok, men det implicerer, at et værks emne, som vi før fik at vide var genrekonstituerende, veksler med skift i læserens synsvinkel eller interesse. Og galt bliver det, når kollektivromanen defineres som en romantype, der »direkte eller indirekte har proletariatet som klasse som sit emne, og socialismen som teoretisk og politisk forudsætning« (IV:56). Med det forbehold, at »forudsætning« ikke udmærker sig som et klart begreb, synes forfatteren her at indføre emnets tolkning i genredefinitionen, hvor vi netop (I:79 f.) fik at vide, at den ikke havde noget at gøre. I et litteraturhistorisk værk, der i praksis bygger på genrebegrebet og afsætter plads til genreteoretiske overvejelser, tør man forvente fasthed i begrebsdannelsen på dette punkt.

At forventningerne ikke opfyldes, hindrer imidlertid ikke, at værket byder på interessante genrehistoriske iagttagelser. Det er således et tilbagevendende tema (IV:25 ff., 81), at de store romankompositioner i de sidste 50 år i takt med nedbrydningen af det episke menneskebillede afløses af kortere novelle-lignende kompositioner. Man kan studse over, at denne iagttagelse partout skal eksemplificeres med Herman Bangs »Irene Holm« fra 1890 – med den bemærkning, at Bang var forud for sin tid; på den vis kan der jo snildt argumenteres for de fleste påstande, der rummer et kronologisk aspekt. Mere interessant er det andet eksempel, der går ud på, at »man utvivlsomt« (IV:27) i Ribbjergs såkaldte romaner vil kunne skelne »fremtrædende novelletræk« (ib.). På grund af den begrænsede plads til nærmere dokumentation får denne bemærkning let postulatets karakter, hvad der dog ikke hindrer dens sandhedsværdi. Det er imidlertid spørgsmålet, om ikke dette »man«, der så »utvivlsomt« skelner novelletræk, hvor den enfoldige læser bare tror at finde en roman, henter sine genrebegreber i det 19. århundrede. En sådan antagelse rejser tvivl om muligheden for at beskrive prosafiktionen før 1800 ud fra de synspunkter, der hidtil er nedlagt i »Ideologihistorie«.

Man kunne, som ovenfor nævnt, ønske større klarhed omkring de kriterier, der fører til, at nogle »overordnede magters indbrud i og omformning af det enkelte menneskes tilværelse« (I:8) får omtale, mens andre forbigås. Den nationale rørelse, der dog har afsat tekster langt op i tiden (»Der rider en Konge« osv.) får kun samlet omtale i forbindelse med tiden før 1870 (I:53, 58 f.); folk som *Valdemar Rørdam* og *Vilh. Andersen* trænger sig ellers på i denne sammenhæng – dog ikke i værkets personregister. Heller ikke

arbejderbevægelsen får mange ord, og Indre Mission slet ingen, skønt den utvivlsomt har grebet ind i mange menneskers tilværelse.

Hvis forklaringen på denne tilbageholdenhed er, at arbejderbevægelsen og Indre Mission væsentligst har gjort sig bemærket ved penneførere af en anden kategori end dem, vore litteraturhistorier traditionelt beskæftiger sig med, må beklagelsen af et misforhold mellem værkets formål og dets materialevalg fastholdes. Formodningen herom bekræftes, når det hedder, at lyrikken »i årene efter 1925 i voksende grad [blev] politisk« (III:107), uden at nævne den vitterlig politiske arbejderdigtning, der havde udfoldet sig et par menneskealder tidligere (jfr. »Arbejdersange – en antologi« ved Lars Ilsøe, Erik A. Nielsen, Lone Jeanne Pedersen og Steen Piper, 1974). Men det er måske ikke »lyrik« efter dette værks tekstbegreb?

Men også som (traditionelt) litteraturhistorisk værk giver dets stofselektion anledning til undren. Det er således forbløffende – når oven i købet den pågældende periode benævnes »Samfund og videnskab« – at Johs. V. Jensens senere digtning, efter at han »beslutsomt stillede sin digterevne i naturvidenskabens tjeneste« (III:85), ikke værdiges et ord. Den dramatiske digtning, fx. Kaj Munks, befatter »Ideologihistorie« sig slet ikke med, og selv den læser, der vil lade sig belære af værkets mest detaljerede bind, »Modernismen i dansk lyrik 1870–1970« holdes i uvidenhed om fx. Jørgen Gustava Brandts eksistens og får kun Ole Sarvig præsenteret som essayist, hvad nogle nok vil kunne finde er en uvenlig handling.

Man må indrømme historikeren ret til at lade sit materialevalg være bestemt af problemstilling og forskningsprogram. Men der er ikke frit slag: et værk om den danske kongerække kan ikke indskrænke sig til at behandle Christian IV, selv om historikeren måtte synes, at han er så lang den sjoveste. Kildematerialet og en vis faglig kodeks er her regulerende faktorer. Og den valgte titel forpligter. Ved sit uigennemskuelige princip for stofselektion bliver »Ideologihistorie« et meget lukket værk, hvad der dog også skyldes, at det ikke forholder sig til andre forskeres behandling af samme tidsrum. Værkets brugere vil klogelig gøre det.

Flemming Conrad.

Arte et Marte. Studien zur Adelskultur des Barockzeitalters in Schweden, Dänemark und Schleswig-Holstein. Herausgegeben von Dieter Lohmeier (= Kieler Studien zur deutschen Literaturgeschichte Bd. 13). Karl Wachholtz Verlag, Neumünster, 1978. 289 sider + 29 plancher. 72 DM.

Arte et Marte – ved videnskab og krigsduelighed – står der over de palme- og laurbærbbladssmykkede portaler på Riddarhuset, den svenske adels barokpalæ i Stockholm. Det er blevet titlen på en bog redigeret af Dieter Lohmeier i Kiel indeholdende 12 afhandlinger af tyske og nordiske skandinaver om den nordeuropæiske adels selvforståelse i barokårhundredets overgangsperiode, da en fødsels- og krigeradel måtte se sig omdannet til en embedsadel under presset fra de borgerlige købmænds politiske og økonomiske vækst under de nye enevælderegimer. Bogen tilstræber ikke en dækkende og sammenkomponeret fremstilling af epoken, men vil med enkeltafhandlinger om emner, som kan tilskrives mønstergyldig karakter, åbne for en fremtidig forskning. Samlingen er tværfaglig på den sympatiske vis, at hver afhandling er skrevet af en specialist på det pågældende

felt. I noteapparatet er der en del krydshenvisninger, fællesstof derudover bevirker ikke alene nogle gentagelser, men skaber også sammenhænge. Værket er udstyret med en almen bibliografi, udførlige noter, et tillæg med illustrationer, som ydermere beskrives og tolkes i detaljer i grundige undertekster. Det er med andre ord en samling af handlinger, der måske nok kan virke kompakte, men som utvivlsomt vil vise sig af stor brugsværdi og vil komme til at sætte mere i gang. Emnerne rækker fra økonomi og politik over arkitektur, gravmæler og bibliotekshistorie til skønlitteratur. Udgiveren undskylder forsigtigt i sin indledning, at emner som musik, kvindesag og lavadelig livsanskuelse ikke denne gang har kunnet inddrages.

Fem af bidragene falder inden for Danske Studiers horisonter. Paul Ries har beskrevet englænderen Molesworth's berygtede beretning om Danmark i enevældens første tid fra 1694 som den tidligste principielle analyse af absolutistisk praksis snarere end som en danskfjendtlig pjeces. Dieter Lohmeier ser i et portræt af Heinrich Rantzau, søn af feltherren Johann Rantzau, et eksempel på en adelsmand, der kompenserede for manglende krigerske egenskaber med kostbare kulturelle initiativer; Rantzau, der levede i 1500-tallet, foregreb derved i Slesvig-Holsten den egentlige baroktids mæcener. Anke-M. Lohmeier gennemgår ud fra et historisk socialpsykologisk stude forherligelsen i digtningen af landlivet som modsætning til hofkulturen og påviser i præcist valgte litterære citater, hvorledes de idylliske landskildringer komponeres som poetiske modbilleder til den faktiske hofverdens mest karakteristiske træk; de kan altså ikke anvendes som udtryk for en gennemlevet tilegnelse af den skildrede natur. Hun viser morsomt, at en digter godt kan lovsynge landegnens stille yndigheder og samtidig gøre karriere i byen som hofmand, – en modsætning mellem en offentlig-repræsentativ og en privat livsførelse, som det nok kan volde moderne individualister i det 20. århundrede vanskeligheder at få øje på og forstå. Det demonstreres, hvorledes landlivets glæder ofte hyldes af adelsfolk, der er tvunget til resignation af de ændrede magtforhold ved de centraliserede enevældehoffer og af den økonomiske nedgangstid. Bernt Olsson behandler instruktivt forholdet mellem forfattere og adel i det svenske 1600-tal i en afhandling, der er et velgørende eksempel på udogmatisk litteratursociologi. Endelig forsøger Erik Sønderholm, i forlængelse af en kort betragtning i sin Jacob Worm-udgave (bind II, 1971, s. 466), at fraskrive Mogens Skeel forfatterskabet til »Grevens og Friherrens Komedie«. Sønderholm finder, at komedien ikke blot angriber den nyrige parvenuadel, men også den del af de gammeldanske adelsfolk, som gav sig til at købe rang og titler af den enevældige monark, og bestemmer følgelig komediens tema som en afsløring af snobberi. Ved at inddrage historisk kendte skikkelser (og nyere historisk forskning om dem) når Sønderholm frem til at karakterisere stykkets borgerlige baron som en hadefuld karikatur, ikke en virkelighedstro type, idet de førende borgerlige skikkelser under den skånske krig faktisk synes at have været dygtige, pålidelige, hæderlige, omend sikkert hårde forretningsfolk. Han efterlyser i teksten en sans fra forfatterens side for den politiske idé bag oprettelsen af den nye kongefæhængige adelselite. Den ældste afskrift af komedien står i et håndskrift omgivet af tekster, der daterer den til tiden fra august 1679 til 1680, en datering, Sønderholm yderligere sandsynliggør med realkommentarer til »Grevens og Friherrens Komedie« (se s. 209 med note 35). Sønderholm mener, at S. Birket Smiths – fra Fr. Rostgaard og J. Langebek overtagne – forfatterbestemmelse af anno 1871 til Skeel er usandsynlig. I stedet øjner han signaler, der peger i en anden retning: Jacob Worm. Han betoner dog, at signalerne ikke er beviser, kun indici: alle de ældste håndskrifter af stykket stammer fra Viborg, hvor Worm netop i årene 1677–1680 søgte

at skabe sig en gejstlig karriere. Worm var i de år byens eneste os bekendte digter, og i manuskripterne står tre af de ældste afskrifter netop sammen med Jacob Worm-tekster. Den harmfulde enevældsfjendtlige, men i det positive idéløse politiske holdning i »Grevens og Friherrens Komedie« har, skriver Sønderholm, paralleller i Worms digtning (hvad han desværre ikke her giver henvisninger til) og ensidigheden ligner også Worm godt. Erik Sønderholm har rejst en tvivl, som ser ud til at være en overvejelse værd, og man må i høj grad ønske, at Sønderholm som en af de snart ikke mange danske litteraturforskere, der behersker ældre dansk palæografi og sprog, vil give sig i kast med den nøjagtige teksthistoriske undersøgelse, som er forudsætningen for en forfatterbestemmelse. Sønderholms argumenter imod Skeels faderskab er dog vel næppe ganske fældende. At Skeels efterladte bogsamling ikke indeholdt en afskrift af komedien siger ikke meget andet, end at det ikke ville være klogt for en embedsmand under den kongelige enevælde at ligge med den slags litteratur i hjemmet, selv om han havde forfattet den. At Skeel gjorde en yderst loyal kongetro figur som embedsmand behøver ikke at betyde mere, end at han under det nye absolutistiske styre ingen andre muligheder havde, hvis han ville ind på den diplomatiske løbebane, som han i årevis havde uddannet sig til. Og når Sønderholm, med rimelig hensyntagen til genreforskellen, ikke finder den mindste sproglige lighed mellem »Grevens og Friherrens Komedie« og en fortræffelig oversættelse af en verstragedie af Martin Opitz, Skeel offentliggjorde som 16-årig (!), svækker han selv argumentet ved forinden (se s. 211, note 40) delvis at have tillagt oversættelsen den (ukendte) lærer, til hvis timer Skeel sandsynligvis har arbejdet med teksten. Helt ude af billedet er Skeel altså endnu ikke. Men Sønderholms tese om Jacob Worm som en forgænger for den Holberg, som man endnu i det 20. århundrede ikke er sikker på som politisk tendensdigter, er lystig. Sønderholms lille opsats kan – med udgiver Lohmeiers vending – siges at være eksemplarisk for hele bogens stemning: den stiller på grundlag af refleksion over en række sammenførte fakta nye spørgsmål til kendt stof og animerer til fortsat fremtrængen i et uvejsomt terræn.

Flemming Lundgreen-Nielsen.

*Jens Aage Doctor: Herrens billeder. Borgerlig digtning I. 220 s., kr. 36,50.
Aage Lærke: Utopi og dannelse. Borgerlig digtning II. 175 s., kr. 34,50. Berlingske leksikon bibliotek, København 1976.*

I det gamle Grækenland kaldtes en person, der hentede sin næring gennem privat erhvervsvirksomhed, for *idiōtēs*. Måske belyser dette ords videre betydningsudvikling de følelser, hvormed folk af denne art er blevet betragtet, og måske kan man have sine anelser om, at den nutidige betegnelse 'borger' med tiden vil gennemgå en lignende omformning. Noget sådant bidrager Jens Aage Doctor og Aage Lærke dog ikke til i deres afhandling *Borgerlig digtning* I–II. Heri behandles borgerligheden som en sammensat foreteelse, der i dag både viser sig i den fæstnede orden og i de forskellige former for anfægtelse, denne orden udsættes for. Under en så vid synsvinkel bliver afklaringen af borgerlighedens problem samtidig et forsøg på en selvafklaring. Og det er jo nok et godt udgangspunkt. Det borgerlige Europas vældige trang og evne til ekspansion har ikke kun vist sig i en ydre, men også i en indre besættelse. For Vorherre er vi vist alle småborgere. I det mindste er det oplivende at se en tekstlæsning, der kan opleve sig selv som en del af et problem, og ikke kun som en del af en løsning.

Dog kan man ikke frigøre sig for den følelse, at der i denne nuancerede udredning gemmer sig en uafklaret bestemmelse af, hvad man egentlig vil forstå ved borgerlighed. Angiveligt henvises der til Jürgen Habermas, *Borgerlig offentlighed* (1962; no. overs. 1971), og visse af hans begreber tages også stedvis verbalt i anvendelse, men det er vanskeligt at se, hvorledes han i dybere forstand skulle have påvirket afhandlingen. Som metodisk ramme kunne man lige så vel have anført Nygrens Nomos-Agape-Eros-opstilling, der også spørger her og der. En overgang anvendes en helt traditionelt forstået Freud som tolkningsramme (I, 122–30), og derfra er der jo et stykke vej tilbage til den historiske læsning, henvisningen til Habermas antyder. Afhandlingens egen fremgangsmåde er at analysere en række værker fra dansk, tysk, fransk og russisk litteratur 1770–1924 for dernæst at forbinde dem gennem en art omvendt komparatisme. Herved skal forstås, at det ikke har interesse, om et værk umiddelbart har påvirket et andet, men derimod, at en række værker på trods af manglende indbyrdes berøring alligevel udviser fælles træk, der da kan føres tilbage som almene kendetegn på et omfattende idé-kompleks: borgerlighedens kompleks (jfr. I, 107). Men hvad er så en borger? Gennem sin udvikling har betegnelsen optaget en så rummelig kreds af betydninger, at den ikke er stort mere præcis end det ord 'schnur', om hvilket Kierkegaard vil vide, at det kan betyde både 'snor' og 'sønnekone'. Med et overordnet begreb af denne bredde må man forvente visse afklarende bestemmelser, men noget sådant ydes ikke fra grunden, og man er henvist til at stykke fremstillingens forestillingsramme sammen, således som den dukker frem i en række spredte bemærkninger. Denne manglende interesse for et samlende begreb er typisk for dobbeltværket. Begge bøger har deres styrke i de grundige og anskuelige enkelt-analyser, hvorimod der synes at være afgørende uklarheder i deres syntese. Da det er ved dette forhold, jeg ønsker at opholde mig, bliver der i det følgende udelukkende henvist til bd. I, idet det er her, man finder de bærende forestillinger om borgerlighedens kendetegn fremlagt. Imidlertid dækker denne forestillingskreds – og dermed også denne kritik – begge bind.

Werther-skikkelsen anvendes i bd. I som en grundtype, der skal anskueliggøre bindets tema: »individualistens vej til *ensomheden*« (I, 8). For Doctor og Lærke er borgerlighedens definerende træk det »at søge utopien indlemmet i virkeligheden« (I, 66); det kendetegnende for en borgerlig helt har været en opstilling af »visioner der hverken var uforpligtende svævedrømme eller trøsterige hinsidighedsforestillinger men – og det er det borgerlige ved dem – som skulle realiseres her på jorden« (I, 167–68). I modsætning hertil stilles den 'førborgerlige forløsning', der siges at orientere sig transcendent mod »et nowhereland« (I, 65). Kingo længes efter at hvile ud i Abrahams skød, mens Werther rejser til Wahlheim: »Medens [. . .] de forløsningsregioner der skildres i salmen og i hyrdeposien er billeder og kun billeder, så er [. . .] Wahlheim-distriktet mere end et billede: det er en lokalitet med samme ontiske status som »die bürgerliche Gesellschaft«! Når Werther ved romanens begyndelse har sagt verden farvel, så er det ikke for at drømme sig ud af den – men for at rejse et andet sted hen. Lykkelandet skal nu ikke længere være gjort af samme stof som drømme, men skal konverteres til en geografisk-håndgribelig lokalitet der ligger i regelmæssig postforbindelse med omverdenen« (I, 66). Nu kan det rigtigt nok betvivles, om der fra Kingos side skulle foreligge en beslutning om, at »Lykkelandet skal [. . .] være gjort af samme stof som drømme.« Det kan synes, som om han har haft et andet syn på forholdet mellem drømmes og realiteters 'ontiske status', når det dog er disse sidste, han med stor myndighed beskriver som »kun Skygger og skinnende Glar./[. . .] kun Bobler og skrattende Kar./[. . .] kun Ise-Skrog,

Skarn og Fortred/Forfængelighed,/Forfængelighed« («Keed af Verden, og kier ad Himmelen»). Modsat er Wahlheim jo ikke en 'geografisk-håndgribelig lokalitet's' men netop en fiktion gjort af 'samme stof som drømme'. I den syndflod af pjecelitteratur, der fulgte skildringen af naturparadiset i *Die Leiden des jungen Werthers*, er Wahlheim tydeligvis stedet for dagdrømmens udfoldelse (i Klaus R. Scherpe, *Werther und Wertherwirkung* (Bad Homburg v.d.H., Berlin u. Zürich, 1970) findes eksempler på disse pjecer gengivet i faksimile). Der er ganske vist en forskel mellem wertheriadens 'Freigeisterei' og Kingos tunge religiøsitet, men det er ikke en forskel mellem 'geografisk-håndgribelig' realitet og drøm, men tværtimod mellem sværmende dagdrøm og forpligtende grebthed.

Lader man nu imidlertid dette spørgsmål hvile, så er det dog alligevel tvivlsomt, hvor træffende Doctors og Lærkes bestemmelse er. På den ene side minder bestemmelsen om »at søge utopien indlemmet i virkeligheden« unægtelig om den såkaldt utopiske socialismes drøm om det gyldne Icarie, ja endog om Marx' krav til filosofien om ikke at fortolke, men forandre verden: »Die Philosophen haben die Welt nur verschieden *interpretiert*, es kömmt drauf an, sie zu verändern« (*Thesen über Feuerbach*). På den anden side er det ubetvivleligt, at personer, der af sig selv og andre er blevet anset for borgerlige, har orienteret sig mod et »Lykkeland [. . .] af samme stof som drømme«. Dette gælder således Jakob Knudsen, hvem Doctor da også konsekvent nok lader repræsentere »et førborgerligt mønster« (I,132). Men tillader begrebsafgrænsningen således, at Marx ses som borgerskabets talerør, og at Jakob Knudsen gøres til eksempel på en førborgerlig tænkemåde, da var det måske på tide at tage denne grænsedragning selv op til nærmere overvejelse. Hertil kommer så besværlighederne med i det hele taget at skelne mellem den såkaldt førborgerlige transcendent forløsning og den borgerlige jordiske forløsning. Også i den førborgerlige periode findes der egne udover de himmelske, hvortil man knytter salighedsforestillinger. Dette er således tilfældet i hyrdepoesien, om hvilken det derfor vittigt hedder, at »Med pastoralenaturen er det som med de himmelske græssange: det er noget man må forestille sig, hyrdindens skød er principielt lige så utilgængeligt som Abrahams« (I, 65–66). Sidenhen refereres der imidlertid til samme problem: »Vi har andetsteds hørt roman og *salme* skildre det dennesidige resp. det hinsidige paradis som med én røst« (I,131), og hermed har man jo forvandlet det adskillende træk til en oversættelsesnøgle og ophævet forskellen mellem det, man ville adskille. Da Doctor skal sammenligne paradisforestillingerne i den 'førborgerlige' Jakob Knudsens salme og den 'borgerlige' Chateaubriands *René*, volder det da også problemer: »[. . .] i forestillingen om den paradisiske *oplevelses* karakter af *samlethed* kan de to tekster kun være enige. Hvad de derimod må være uenige om, er oplevelsens *varighed*; det er jo glansen af det hinsidige der, kosmisk formidlet, illuminerer salmen« (I,132). Denne skelnen ud fra evighedsoplevelsens tidsaspekt er imidlertid en besværlig sag, da det i det mindste siden Descartes definerede åndelige fænomener ved deres mangel på udstrækning har været skik i seriøs teologi at forstå 'evig' som et udsagn om livets art, og ikke om dets matematiske længde. Med tiden går det da også galt for Doctor. Allerede en halv side længere fremme falder han verbalt gennem sit forståelsesapparat: René genoptager sin »søgen efter det tidløse, samlede og rene« (smst.).

Borgerlig digtning's bestemmelser over borgerlighedens kendetegn er især knyttet til sammenligninger af teologisk-dogmatiske forestillinger – et måske lidt snurrigt, men måske dog acceptabelt udgangspunkt for en foregiven klasse-beskrivelse –, men alene et hastigt blik på den nyeste tids kristendomshistorie vil vise, hvorledes definitionerne skrider ud. Doctor har tidligere offentliggjort fortjenstfulde studier i bl.a. Sthen og Kin-

go, og på disse gammellutherske ortodokse kan bestemmelsen af den førborgerlige bevidstheds transcendent tilknytning nok gælde. Men at det skulle være et borgerligt særkende, at man i modsætning til disse ikke deler sig i et religiøst menneske, der fæstner sit utopiske håb til det hinsides, og i et verdsligt, der i tillid til den himmelske kaldelse passer sin daglige dont, derom kan man have sine tvivl. Allerede over for Brorson og pietisterne måtte man vist omforme forklaringen noget, og helt galt går det da, hvis man ser på den lange mystisk-sværmeriske tradition i kristenheden, en tradition, der både rummer en række enkelte personer og en række socialt-religiøse bevægelser. Når Doctor udpeger Amerika som tilknytningspunktet for utopien om det jordiske paradys (I,133 f.), da er dette tilknytningspunkt jo ikke snævert knyttet til den borgerlige klasse eller til den borgerlige tid, men forestillingen om den nye verdensdel som 'God's own country' er et nu om stunder til ukendelighed forvrænget ekko af de forventninger, der blev næret i de små døber- og konventikelsamfund, efter at de var faldet fra et katolsk til et protestantisk tvangsregimente.

Troen på mennesket som et skabende væsen, der undfanger og virkeliggør utopier, er en tro på ligheden mellem mennesket selv og dets egen Skaber. Doctor mener derfor også at kunne iagttage »tilblivelsen af den borgerlige selvforståelse« (I,21) i Ewalds dramatisering over skabelses- og syndefaldsberetningen: *Adam og Eva eller Den uheldige Prøve*. Det afgørende punkt er forståelsen af syndefaldets hændelse. Doctor finder, at det nye ligger deri, at den stedfortrædende lidelse og den kommende forløsning »helt uventet [...] introduceres« efter syndefaldet. Eva har gennem syndefaldet »virkelig forandret Gud: nedbrudt Hans overmenneskelige strengthed og omskabt Ham i sit eget billede – som hun i sin fantasi forestillede sig Ham, så menneskelig er Han nu også blevet. Hun har hentet Ham ned på jorden, og herved bliver hun selv ophøjet: idet hun fremtvinger bevægelsen fra den hævnende Fader til den humane Søn har hun jo vist sig »at torde ligne Gud« [, ,] – sagt formelagtigt: idet Gud bliver menneske(lig), bliver mennesket gud(dommeligt)« (I,23). Hvad nu den 'formelagtige vending' angår, da er den vist ikke særlig snævert knyttet til borgerlig selvforståelse. Doctor er – formodentlig ubevidst – kommet til at lave en variation over et udtryk, der er så kendetegnende for mystisk litteratur, at det ofte benyttes som udgangspunkt for en skildring af mystisk religiøsitet som sådan. Fx finder man det hos Mester Eckehart: »Dafür finden wir ein Zeugnis an Christo: von Anbeginn, da Gott Mensch und der Mensch Gott ward, fing er an, für unsere Seligkeit zu wirken bis an das Ende, da er starb am Kreutze« (*Deutsche Predigten und Traktate* v. Josef Quint (München, 1963) s. 289). Men også i mere traditionsbunden religiøs tænkning er lignende forestillinger jo ganske almindelige. Ewalds sammenkædning mellem syndefald og forløsningsværk kan med rette kaldes forunderlig, men man bør næppe med Doctor finde, at det er noget oprørende nyt eller forbavsende, eller at det sker 'helt uventet'. I Genesis findes ordene om fjendskabet mellem menneskets sæd og slangens sæd, hvor slangen skal bide mennesket i hælen, mens mennesket skal knuse slangens hoved (1. Mos. 3,15). Vel mener nyere bibelseksege almindeligvis, at der hermed hentydes til en evig kamp mellem mennesket og det onde, men fra tider, hvor bibellæsning i kun ringe grad var præget af filologisk dannelse, stammer dog en solid tradition for i disse ord at se en forjættelse af Kristi forløsningsværk, en tradition, der hverken har været ukendt for teologen Ewald eller for hans publikum. Denne tolkning findes allerede i den kanoniske brevlitteratur. Paulus ville således ikke have undret sig videre over Ewalds sammenkædning mellem syndefald og forløsning; han foretager den selv (Rom. 16,20). Ligeledes vil man i kirkekunsten træffe utallige afbildninger af Men-

neskesønnen som dén, der efter syndefaldsberetningens ord træder slangen under fode.

Hvis det forholder sig på denne måde, kunne man nu forfægte det synspunkt, at det borgerlige menneskes fødsel ikke registreredes i Ewalds udlægning af syndefaldsmyten, men i Bibelens egen beretning, og at borgerskabet således er arvesyndens synlige skikkelse. Det lod sig jo nok forsvare. Men man kunne også mene, at bevidstheden altid i sig selv overskrider det givne i den kritiske utopi, og at det utopiske menneskes historie derfor er af langt større ælde end det borgerliges, ja at historien om mennesket er historien om mennesket som mulighed. At Doctor og Lærke får bestemt det grænseoverskridende menneske som borgerligt alene på grund af dets bevægelighed, skyldes deres iver efter at fastholde borgerligheden i en art dialektisk model: »I det borgerlige samfund har mennesket, af just de samme konjunkturer som det lider under, fået tillagt en sådan myndighed at det – med en metafor fra det hundrede år yngre, såkaldt moderne gennembrud – kan kræve forskud på saligheden« (I,68). Werther betegnes som »en af verdenslitteraturens tidligste feriegæster, måske den første« (I,62), og som turist erhverver han »den menneskelighed hans borgerlige tilværelse nægter ham. Men det er hans borgerstatus – hans penge – der gør hans turisme mulig« (I,64).

I en så løs og uforpligtende skikkelse er den dialektiske fornuft imidlertid et farligt bekendtskab, da den forhindrer refleksionens bestræbelse efter at nå frem til entydige udsagn gennem en række korrektioner af sig selv. Hvor en naiv betragtning i en selvmodsigelse vil se en hindring, der må overvindes, lader man her blot selvmodsigelsen skifte navn til 'dialektisk forhold', og man kan dernæst så galt tage den som garant for sin analyses virkelighedstroskab, når man i forvejen har orienteret sin læser om, at virkeligheden er af dialektisk natur. I den sokratiske dialogkunst er dialektikken et mønster, der fremgår af undersøgelsens selv, et spil mellem modsigelser, der driver refleksionen fremad og lader begrænsede udsagn og tolkninger opløse sig i bestandig mere omfattende udsagn og tolkninger. I en løs og upræcis anvendelse bliver dialektikken ikke en sådan spore, men en hovedpude. Den tvinger ikke refleksionen op i højden, men tillader den formløst at brede sig ud til alle sider: man skriver hurtigt og let hen over alle selvmodsigelser, unøjagtigheder og inkonsekvenser, idet man blot betegner dem som 'dialektiske forhold'. Resultatet bliver en hastigt fremadskridende og fyldig, men ikke særlig forpligtende og ikke særlig anvendelig ordproduktion. Den foregivne dialektiker kan bekræfte eller bestride et hvilket som helst synspunkt alt efter den øjeblikkelige placering i sprogspletet. Fremgangsmåden udmunder i et bedrag, men udspringer af et selvbedrag. Ganske vist siges det, at det er en dum ræv, der ikke har mere end ét hul, men hvor mange huller kan man have, før man farer vild i sine egne gangsystemer? Hos Doctor og Lærke slår den dialektiske fornuft ud i verbal og begrebsmæssig ufornuft. Deres foregivne dialektiske model kræver, at den asociale bohème og den driftige samfundsstøtte holdes sammen under samme borgerligheds-begreb, hvad der volder stort besvær. Om Ewalds *Fiskerne* hedder det således, at den spiller »mellem to sfærer: et snævert og småskåret borgermiljø, hvor kærligheden forvanskes af næringsørg og selvished, hvor m.a.o. livet reduceres af skræk for konsekvenserne – og befrielsens region, stedet hvor borgeren bliver menneske« (I,52). Men da det netop er en bærende bestemmelse, at forestillingen om stedet, »hvor borgeren bliver menneske«, frem for nogen er en borgerlig forestilling, løber fremstillingen ud i paradoksale formuleringer om den borgerlige Birthé, der strækker den borgerlige helt Knuds »borgerlige forpligtelser langt ud over deres gyldighedssområde« (I,45), om Knud, der er en borgerlig helt, netop fordi han ikke orienterer sig ud fra en »borgerlig forpligtelse«, men også ser på sine »menneskelige forpligtelser«

(smst.), og om 'borgersønnen Ewald' (1,75), der på grund af sit borgerlige utopia-kompleks forskertser sin »borgerlige eksistens« (1,52). Man får høre om den borgerlige helt, der undsiger en »borgerlig praksis: utrættelig flid, forudseende planlægning og adskillig klogskab« (1,72) for at opsøge 'naturens paradys', »den borgerlige topos par excellence« (1,70), »hvor de borgerlige normer er bragt til tavshed« (1,74). Behovet for en anderledes præcis terminologi viser sig i den undselige, men mangfoldige vegetation, der vantrives i skyggen af det kun alt for mægtige og udflydende borgerligheds-begreb: 'lavborgerlig lilleverden, småborger, snævert og småtskåret borgermiljø, dybt piloteret borgerlighed, den borgerlige regelverden' etc. I bd. I's slutning sprænges alle grænser i et vue over »ældre og nyere borgerlige surrogater: transvetisme og gastronomi, sanatorium og antipsykologi, naturparadis, ø-lejre og Al Magt til Folket. Det er latterlige, groteske, patetiske, os alle nærstående figurer der cirkler som drabanter omkring *det der kunne være*« (1,198). Det kan betvivles, at denne grænseprængning afspejler en udvidelse af egentlig erkendelsesmæssig art.

Nu kan man ganske vist sige, at en forbryder defineres som forbryder i kraft af retsstatens regler, men der kræves dog et spring i abstraktion, før man derfor kan hævde, at han også er retsstatens repræsentant. Dette spring gøres der ikke opmærksom på i *Borgerlig digtning*, og af denne udeladelse udspringer den fatale skævhed i afhandlingens forståelseskategorier. Kun to former for adfærd synes at falde uden for Doctors og Lærkes borgerligheds-begreb. På den ene side den totale fornægtelse som i Ingemanns *Varners pøetiske Vandringer* eller Dostojevskijs *Optegnelser fra et kælderdyb*, og på den anden den fikserede stirren på de fængslende kendsgerninger. Denne sidste holdning kan begribeligvis ikke give sig kunstnerisk udtryk, og mon ikke den for mange vil stå som den typisk borgerlige? Mellem disse yderligt beliggende egne synes der dog at ligge et ikke ganske lille område, hvor man – med udtryk af Goethe – kunne tænke sig 'ein freieres Umherschauen und Aufatmen des jungen Menschen' – også uden at dette område just skulle være »den borgerlige topos par excellence«. Titlen på afhandlingens første bind hentyder til Ewalds *Adam og Ewa* (1,17), men forestillingen om mennesket som et Herrens billede er dog ældre end som så: »Og Gud skabte mennesket i sit billede; i Guds billede skabte han det« (1. Mos. 1,27). I følge en etymologisk udlægning af vor arts græske navn *anthrōpos* er mennesket netop 'den, der løfter sit hoved mod himlen'. Men hvis den grænseoverskridende tendens er et træk, der alment bestemmer mennesket som en åbenhed, da må man gribe til finere bestemmelser end Doctor og Lærke, hvis man vil beskrive en historisk given type. Hvorledes viser konflikten mellem binding og bevægelse sig på netop dette historiske sted? At Werther gennem sin udvikling i stigende grad identificerer sig med gudsmennesket, er sikkert nok, men hvorledes identificeres dette guddommelige selv? Med hvilke bevidsthedskræfter skal han forbinde sig for at opnå guddommelighed? I forsøget på at afgrænse en types karakter er det ikke tilstrækkeligt at erkende dens bevægelighed; man må også bestemme denne bevægelses retning. Om dette har Doctor og Lærke imidlertid intet at fortælle, og hvad man kunne sige om det – det er en anden historie.

Når der dog er god grund til at beskæftige sig med *Borgerlig digtning*, skyldes det som sagt de udmærkede og inspirerende tekstgennemgange. Man vil i Per Ørregaards anmeldelsesartikel »Borgerskab og fællesskab« (*Kritik* 42 (1977) s. 18–40) finde en omtale af afhandlingen belest fra denne side, en omtale, jeg i øvrigt ikke skal bestride. Gode bøger. Værd at læse. Og som andre gode bøger ikke mindst gode, fordi de er diskutabile – og diskuterbare.

Knud Bjarne Gjesing.

Bernd Henningsen: Die Politik des Einzelnen. Studien zur Genese der skandinavischen Ziviltheologie. Ludvig Holberg, Søren Kierkegaard, N. F. S. Grundtvig (= Studien zur Theologie und Geistesgeschichte des Neunzehnten Jahrhunderts, Bd. 26). Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen, 1977. 200 sider. 43 DM.

Civilteologi er et begreb hentet (via Augustin) hos den antikke romerske polyhistor Varro. Det angiver et folks tro på det politiske fællesskab, som alle tager del i, – i modsætning til digternes mytologiske teologi og filosofernes spekulative. Bernd Henningsen i München vil i en tværfaglig, men i sin grund politologisk afhandling søge at forklare sammenhængen mellem den århundredlange politiske stabilitet i de nordiske lande og disses kontinuitetsprægede filosofihistoriske tradition. Det sker gennem tre udvalgte eksempler, alle danske: Holberg, Kierkegaard og Grundtvig. Det er Henningsens udgangspunkt, at de nordiske landes opfattelse af social og økonomisk solidaritet kan føres bag om renæssancens og enevældens teorier om statens væsen til middelalderen og sandsynligvis endda endnu længere tilbage. Han ser en særlig nordisk (og angelsaksisk) tendens til at holde politik og filosofi på et common sense-niveau: nordboernes tænkning udmærker sig kun sjældent ved »die analytische Dichte theoretischer Originalität und Stringenz« (s. 26). I en inledende historisk oversigt, der kun delvis formår at kompensere for bogens manglende helhedskonklusion, konstaterer Henningsen den praktiske eller pragmatiske humanismes dominans i dansk politisk liv fra Frederik IV til Sven Møller Kristensen, med passende sideblik til forholdene i Norge og Sverige.

I et kapitel på 40 sider om Holberg som filuren på parnasset skildrer Henningsen derpå Holbergs bidrag til den nordiske civilteologis udformning med behørig hensyntagen til Holbergs mangesidede forfatterskab, bedst i redegørelsen for historieskrivning, naturret og morallære, tyndest i det litterære, hvor ikke ét eneste værk virkelig behandles. En myndig og instruktiv sammenfatning understreger Holbergs erfaringsbegreb (erindret empiri formidlet af sund fornuft i en filosofi om det konkrete og enkelte, se s. 86 ff.), hans sandhedsforestilling (den gyldne middelvej, harmonien, se s. 88 ff.) og hans fornøftsfilosofi (en tænkning korrigeret af praktiske historiske realiteter, se s. 91 f.). Henningsens billede af Holberg forekommer noget traditionelt. Han tager overalt i Holberg på ordet og beskæftiger sig kun lidt med digteren Holberg og den mulige konflikt mellem fornuft og æstetisk fascination. Det kan skyldes Henningsens politologiske skoling – samt at hans litteraturliste ikke omfatter den danske forskning i den irrationelle og ekstreme Holberg (Ejnar Thomsens og Jens Kruuses afhandlinger). Fremstillingen af Holbergs civilteologi er dog sober og fængslende, og man læser med forventning videre i bogen.

Resten er imidlertid skuffende. Bogens kvantitative hovedstykke, 67 sider om Kierkegaard som en københavnsk Sokrates, udvikler sig bort fra det overordnede civilteologiske synspunkt til en i sig selv solid redegørelse for en række Kierkegaardske begreber (hin Enkelte, Eksistens, Paradox, Øjeblik, Selv, o.a.). Det garneres med polemiske udfald mod tysk teologisk og filosofisk sekundærlitteratur om Kierkegaard, der af manglende sprogkundskab har undladt at udnytte samtlige Kierkegaards skrifter og den nordisksprogede Kierkegaardlitteratur, men alligevel har fældet selvsikre (og ofte forkerte) domme (værst går det ud over Adorno på s. 124). Kierkegaardkapitlets afvigelse fra bogens hovedlinje er forståelig, for Kierkegaard er næppe folkeopdrager i samme forstand som Holberg eller Grundtvig. Henningsen søger uden videre held at redde ham inden for sin afhandlings komposition ved at pege på hans common sense i forholdet til den menige mand

(hans samtaler på gaden med tjenestepiger, kuske og børn), en common sense, han derefter også ser afspejlet i Kierkegaards opgør med Hegels spekulative filosofi. Har Kierkegaard virkelig inderst inde en sådan common sense på indholdssiden af sin Hegel-polemik, har den da i hvert fald ikke sat sig spor i hans litterære udtryksformer, der er formet efter diverse tyske romantikere, ikke af angelsaksisk snusfornuft og klarhed. Henningsens Kierkegaardsafsnit er da også – trods hans erklærede beundring for nordisk-engelsk pragmatisme – blevet hans bogs mest unordiske part i udførelsen, affattet i en indforstået, lærd og abstrakt germansk stil. Modsat Holberg- og Grundtvigkapitlerne ender Kierkegaardbehandlingen ikke med en opsummering af forfatterens betydning for nordisk civilteologi. Den er også nok svær at få øje på, med mindre man ville gå vejen over det moderne gennembruds mænd (især Georg Brandes, Ibsen og Strindberg).

Det sidste kapitel om Grundtvig som en civilteologiens profet er forbavsende kort, – kun 15 sider, – skønt Grundtvig af Henningsen med rette tilskrives en definitiv betydning i nordisk civilteologis genese. Grundtvig satte ifølge Henningsen sin filosofiske common sense (eller bondefornuft) ind imod først Schellings, så Hegels spekulative filosofi, hans folkelighedsidé og den deraf følgende Grundtvigianisme udnævnes med gode karakteristiker til et udtryk for dansk civilteologi (se s. 171), og folkehøjskolerne betegnes som en civilteologisk institution (se s. 172). Der havde været god mening i at gøre dette kapitel meget længere og grundigere, blandt andet fordi Grundtvigs lidet oversatte (og lidet oversættelige) forfatterskab er en lukket bog for tyske læsere, der ikke mestrer dansk. Henningsens orientering i Grundtvigforskningen står ikke mål med hans viden om Kierkegaardforskningen. Over for hans generelle opfattelse af Grundtvig kan man indvende som ved Holberg, at han ikke har sans for det digteriske, som måske er kernen i Grundtvigs personlighed. Grundtvigs common sense – en arv fra Holberg, Wessel, P. A. Heiberg og T. C. Bruun – overvældes ofte af et poetisk engagement, først i nordisk mytologi, så i bibelsk kristendom, der i lidenskab og patos ikke giver Kierkegaards forfatterskab noget efter. Den gennemgang af Grundtvig, der kunne (og burde) have været bogens højdepunkt, er kun blevet en tynd skitse, en smagsprøve, der giver appetit, men langt fra mætter.

Henningsen har bogen igennem selv oversat en række citater, ofte når det gælder nøglebegreber med de danske ord anført i parentes, – et tiltalende princip. Detaljer i hans oversættelse kan naturligvis diskuteres, graverende fejl findes ikke. Oversættelsen af dansk »Bilager« til tysk »Gelage« (s. 75) virker ejendommelig, da det danske ord dog er lånt fra tysk »Beilager«. Grundtvigs »Kæmpe-Aand« bør ikke – trods en påberåbt, men fri tolkning af Kaj Baagø – gengives som »Kampf-Geist« eller »kämpfender Geist« (s. 169), men som »Helden-Geist«, parallelt med Grundtvigs hyppige anvendelse af »Kæmpe-Vise« (om folkeviserne), »Kæmpe-Skridt« o.s.v.

Bernd Henningsen har valgt et krævende emne, lagt sin bog ambitiøst an, men har ikke kunnet holde et ensartet niveau. Indplaceringen af de tre store danske tænkere i en politologisk og historisk sammenhæng er spændende, men alt for interessante nuancer falder bort, fordi Henningsen i så ringe grad medtager den digteriske side af forfatterskaberne. »Die Politik des Einzelnen« bygger indtil det kompendiøse på foreliggende forskning på tysk og på nordiske sprog og vil ikke sige danske og nordiske litteraturhistorikere væsentligt nyt. Bogens største værdi ligger i den omhyggelige og stort set kompetente, omend altså ikke meget originale præsentation af de tre vigtigste danske digterfilosoffer og den nordiske forskning om dem for et tysk publikum.

Flemming Lundgreen-Nielsen.

Jens Kr. Andersen: Feudalistisk fantasi og liberalistisk virkelighed. En historisk analyse af H. E. Schacks Phantasterne, 358 p., Forum 1978.

Jens Kr. Andersens bog om Schacks *Phantasterne* er en licentiatafhandling, og med sine 358 tætskrevne sider virker den også både grundig og gennearbejdet. Bogens hovedtese er, at *Phantasterne* – til trods for at især dens psykologiske tema har påkaldt sig litteraturforskningens interesse – først og fremmest må betragtes som en politisk social-historisk kommentar fra Schack til hans samtid. Et synspunkt, der efter Andersens mening dels muliggør en mere sammenhængende tolkning af romanens indre univers end de psykologiserende analyser har kunnet præstere, dels afklarer det problematiske i dens placering midt mellem idealismen og realismen i det 19. årh.s litterære og kulturelle liv.

Afhandlingen er opdelt i to hovedafsnit, hvor det sidste bekræfter sig med de historisk-kulturelle sammenhænge, romanen indskriver sig i, medens det første består af en ren »textimmanent« værkanalyse.

I værkanalysen er det da Andersens hovedopfattelse, at romanens umiddelbare tematik, konflikten mellem fantasi og virkelighed, ikke alene er et eksistentielt, psykologisk drama men udtryk for en stillingtagen også til den historisk samfundsmæssige situation. Hans hovedkritik af den hidtidige forskning omkring *Phantasterne* er således, at man aldrig har spurgt til indholdet i fantasi-virkelighedsproblematikken: »Man har ikke undersøgt, *hvilken* fantasi-verden og *hvilken* virkelig verden, der udgør denne tematiks stof og fundament, men begrænset sig til en beskrivelse af fantasien og virkelighedens indbyrdes modspil som abstrakte størrelser.« (s. 26).

Under den tematiske modstilling af fantasi og virkelighed i romanen finder Andersen således en dybere og mere fundamental systematik, og her viser det sig – som også afhandlingens titel antyder det – at fantasidannelserne altid optræder i et ideologisk og socialt regie henhørende under den feudale samfundsorden, medens virkelighedsmotiverne indholdsmæssigt refererer til liberalismen. At det forholder sig således illustreres og verificeres gennem en række homologier, hvor modsætningspar som fantasi/virkelighed, mysterium/gennemskuelighed, kongeligt nærvær/fravær, hær og uniformering/individualisme osv. indenfor romanens motivkredse alle lader sig sidestille og tolke i relation til modsætningen feudalisme/liberalisme.

Med denne historisk samfundsmæssige grundproblematik som rettesnor for analysen lykkes det således at få skabt større sammenhæng mellem de mange fantasier og fantasier, der kendetegner romanen, samt naturligvis at øge rækkevidden af dens udsagn. Til belysning af dette – romanens ideologiske indhold og stillingtagen – indføres begreberne »kosmologisk« og »økonomisk legitimation«, refererende til de ideologidannelser, hvormed henholdsvis det feudale og det borgerlige samfund legitimerer deres indre struktur. Foruden herved at få udvidet rækken af centrale homologidannelser til illustration og verifikation af analysens tese, medvirker begreberne til en afklaring af en række omstridte »uklarheder« ved romanen.

Hvor den feudale »kosmologiske legitimation« nemlig tildeler folk pligter og rettigheder ud fra givne, nedarvede principper, der er det først og fremmest »arbejdet« og den selvstændige præstation, der legitimerer magtfordelingen i det borgerligt kapitalistiske samfund. Og selvom *Phantasternes* hovedperson Conrad ved sin fødsel er rigeligt udstyret med givne privilegier, så er det først og fremmest arbejdet eller hans embedsførelse, der fører ham frem til en stabil lykke.

At det er denne liberalistiske ideologi, der driver udviklingen i romanen og legitimerer

dens værdiunivers, betyder efter Andersens mening, at den ikke kan betragtes som idealistisk og rubriceres under dannelsesromanen. Romanens slutning f.eks., ægteskabet med prinsesse Blanca, må ikke tolkes som en psykologisk, dannelsesmæssig harmonisering af fantasi og virkelighed, men skal netop betragtes socialhistorisk. I og med Blanca opgiver sine feudale rettigheder opgives den kosmologiske orden og den liberalistiske ideologi accepteres endegyldigt: »Den allusion, der ligger i heltindens ekstraordinære stilling, tjener således afgrænsningen af de specifikke socialhistoriske træk ved den lykke, et liberalistisk samfund kan tilbyde *sin* helt.« (s. 80). Den hidtidige Schackforskning vanskeligheder ved at bestemme kompositions mønstret i romanen og slutningens plads i dette, lader sig således overvinde gennem fastholdelsen af den socialhistoriske systematik under fantasi-virkelighedsproblematikken, ligesom det også vises, hvorledes det centrale ledensymbol, træet, lader sig tolke og systematisere i sine forskellige fremtrædelser herudfra.

Afhandlingens andet hovedafsnit, det historisk-kulturelle, tjener til perspektivering og verifikation af den fremførte værkanalyse. Efter en kortfattet socialhistorisk skitse over udviklingen fra o. 1200 til midten af det 19. årh. foretages en socialhistorisk placering af Schack, der sandsynliggør og forklarer *hans* særlige tolkning af og stillingtagen til den historiske udvikling. En central pointe i dette afsnit er fastholdelsen af konsckvensen og principfastheden i Schacks politiske syn på tværs af hans svingende partipolitiske sympatier. Netop principfastheden og det logiske ræsonnement var et centralt moment i hans akademisk embedsprægede liberalismesyn, og denne konsekvens i Schacks personlighed bliver også en rettesnor for Andersen, når han skal bestemme faserne i *Phantasternes* tilblivelse, dvs. frilægge systematikken i vekselforholdet mellem Schacks liv, hans politiske udvikling og hans litterære arbejde.

Gennem en meget grundig analyse af Schacks manuskripter er det lykkedes for Andersen at bestemme tre hovedfaser i romanens tilblivelse og på frugtbar vis tolke disse i relation til såvel romanens indre struktur som Schacks socialhistoriske placering og politiske, ideologiske synspunkter. Der synes således at kunne spores en del usikkerhed i førsteskrivningerne fra perioden 1846–47, hvad angår forholdet mellem det psykologiske problemkompleks og det politiske. I manuskriptarbejderne fra perioden 1847–52 vurderer Schack imidlertid under indtryk af liberalismens politiske gennemførelse fantasien negativt, og han sætter den ofte i relation til feudale forhold og former og aldrig i relation til liberalismen. I forbindelse med formuleringen af den endelige løsning på romanens konflikt, Conrads skisma mellem fantasi og virkelighed, går Schack imidlertid i stå i årene 1854–55. Og først da han opgiver sit offentlige politiske virke, finder han frem til den endelige løsningsformulering og fuldfører romanen. Der er således ikke tale om, at Schack med opgivelsen af sit offentlige politiske arbejde samtidig lægger de liberalistiske principper på hylden. Tværtimod fastholder han disse, men giver dem nu i stedet skønlitterære udtryk, dvs. han skifter medium for sit politiske arbejde. Bag de tilsyneladende omskiftelser ligger således en fundamental politisk principfasthed, og det er på overbevisende måde lykkedes for Andersen dels at frilægge dette, dels at udnytte det som verifikation af den fremførte værkanalyse. Afsnittet om romanens genese er så afgjort et af afhandlingens mest spændende og perspektivgivende, og det til trods for at fremstillingen er uhyre grundig og detaljemættet.

Et yderligere belæg for at det netop er liberalismen, der er drivkraften og budskabet i *Phantasterne*, finder Andersen i samtidens anmeldelser, hvoraf flere men specielt Goldschmidts kritiserer romanen for at være uden den idealisme, der må fordres af et

virkeligt kunstværk. Med baggrund i romananalysen samt datidens anmeldelser finder Andersen det følgerigt urimeligt at forsøge at placere *Phantasterne* under 1800-tallets idealisme som dannelsesroman, og han foreslår i stedet at indføre begrebet »liberalisme« også i litteratur- og kulturhistorisk sammenhæng: »Hele denne samlede politisk-ideologiske strømning kunne med fordel benævnes *liberalisme*, som det allerede er gjort med de tilsvarende fænomener i svensk litteraturhistorisk skrivning (se fx. *Tigerstedt* 1967, p. 322–31!). »Liberalisme« skal altså her forstås som en filosofisk (idé-, ideologihistorisk) term, som »epistem«, på linje med »idealisme«. Indførtes begrebet i åndshistorien, ville sammenhængen mellem en række kulturelle fænomener indbyrdes og mellem disse og det samfundsmæssige grundlag blive markeret. I perioden ca. 1830–70 udgøres den overordnede modsætning i dansk åndsliv af modsætningen mellem idealisme og liberalisme, hvilende på hver sin samfundsform: senfeudalisme og liberalkapitalisme.« (s. 305).

Med indførelsen af liberalismen som åndshistorisk kategori får Andersen *Phantasterne* placeret i et centralt kulturpolitisk modsætningsforhold i perioden 1830–70, og romanen kommer i selskab med skrifter af bl.a. P. L. Møller og Fr. Dreier, ligesom den blir en del af den liberale strøm, som senere får sit samlende udtryk i Brandes' ideologisk-litterære program. Liberalisme-kategorien har således sine afgjorte fordele som samlebetegnelse for en række litterære (forstået i bred forstand) fænomener i perioden, og den synes at afkaste en række nye, frugtbare analysemuligheder overfor perioden. Med en principfasthed og konsekvens, som ikke lader Schack noget tilbage, har Andersen gennemført sin arbejdstese analytisk og perspektiveret den, således at den får betydning for struktureringen og tolkningen af periodens overordnede kulturforhold.

Netop denne principfasthed, som er afhandlingens egentlige styrke, er imidlertid nok også dens svaghed. Homologitænkningens systematiseringspotentialer er ikke omkostningsløse. Dels kan den stadige repetition af det samme grundtema forekomme noget kedsommelig og uninspireret, dels må man frygte – eller håbe – at homologidannelserne ikke kan opfange nuancer og indre modsætninger i stoffet eller de mere komplicerede formidlingsformer mellem dets forskellige niveauer. Homologien mellem fantasi, fantasteri, idealisme og feudalisme, der f.eks. må stemple en person som Goldschmidt som feudal eller senfeudal, blot fordi han fordrer en smule fantasivirksomhed hvad fremtidens udformning angår, forekommer således vel rigelig firkantet og mekanisk. Det er således et spørgsmål, om der ikke i afhandlingen burde have været skelnet på en noget mere præcis måde mellem fantasi og fantasteri end det er tilfældet. En sådan mere nuanceret opfattelse af romanens indre modsætninger ville måske også have åbnet for en mere kompleks forestilling om forholdet mellem samfundsformerne og de litterære udtryk end homologitænkningens mekaniske overføringsmodeller.

I forbindelse hermed mener jeg, at en hel central kvalitet ved romanen er gået analysen forbi, nemlig det forhold, at den stadig er yderst læseværdig. En kvalitet, som uden tvivl har været medvirkende til, at Andersen har ofret den de 358 sider, men som analysemetoden altså ikke muliggør et ræsonnement over. Og det er jo ikke således, at man, fordi man i dag kan blive revet med af dens psykologiske konfliktstof, samtidig er underlagt en samfundsmæssig valgsituation pro et contra feudalismen. Såvel fantasier som fantasterier er ikke ukendte fænomener i det borgerligt kapitalistiske samfund, og hvad fantasien angår, slipper den forhåbentligt også med ind i det socialistiske.

Det er ikke min hensigt med disse bemærkninger at anfægte afhandlingens hovedtese, som jeg finder verificeret på overbevisende måde i afsnittet om romanens genese. Når jeg alligevel mener, at en kritik er berettiget, gælder det først og fremmest analysemetoden,

der, til trods for at den åbenbart har tjent sit formål indenfor afhandlingens rammer, må betragtes som yderst reduktiv og også forvrængende for et videre arbejde med romanen og perioden. At Schack har brugt sin romans psykologiske problematik til et politisk, social-historisk angreb imod feudalismen for liberalismen, er ikke ensbetydende med, at det psykologiske problemkompleks, han har arbejdet med og som uden tvivl har været et levende problem for ham, ikke kan have sine erfaringsmæssige rødder i det spirende borgerligt kapitalistiske samfund og *dettes* indre modsætninger. Men skal disse sammenhænge frilægges, således at det centrale spørgsmål om, hvorfor romanen stadig er læseværdig, skal gøres nærværende for analysen, ja, så er det for mig at se nødvendigt at opgive homologitænkningens metode og indføre et mere komplekst begrebsapparat omkring forholdet mellem samfund, subjektstrukturer, litterære udtryk osv. Sker dette, ja så er der yderligere en chance for, at ikke enhver form for fantasi og idealistisk utopidannelse bliver stemplet som feudalisme, men derimod kan betragtes som udslag af det borgerlige samfunds egne indre modsætninger og også som forsøg på korrektioner og forbedringer i relation til dette og dets materielle, menneskefjendske herredømmeformer.

Det er imidlertid ikke bare de indholdsmæssige dimensioner men også selve afhandlingens form, der berøres af den anvendte homologitænkning, og da fremstillingsformen har haft en mærkbar betydning for mit forhold til afhandlingen, skal jeg tillade mig at slutte af med et par bemærkninger hertil. Efter læsningen af de første 100 sider sidder man således med en ubehagelig frygt for, at afhandlingens hovedtanke og idérigdom blev solgt til titelbladet, og at de 358 følgende sider indskrænker sig til homologe repetitioner af det samme modsætningspar som en omstændelig og uafsluttelig form for verifikation. Dette er imidlertid ikke tilfældet, selvom Andersens verifikationsiver et enkelt sted slår over i det groteske, nemlig når han lader sin ca. 20 siders socialhistoriske skitse over udviklingen fra 1200 til 1850 levere beviset for, at den akademisk dannede embedsmand Schack ikke gengiver feudalismen i dens totalitet. Afhandlingen ville have vundet ved at udelade dette afsnit og i stedet fastholdt og udnyttet det udmærkede afsnit om den danske embedsstands begrænsede erfaringer, dvs. problemet omkring embedsstandens funktion herhjemme som stedfortrædende borgerskab i den borgerlige, politiske revolution. — Jeg skal således ikke dølgge, at jeg i begyndelsen af bogen ofte har været træt af dens omstændelighed og mangel på umiddelbar appelkraft, men netop derfor må jeg så meget desto mere anbefale, at læseren holder ud og tilegner sig afhandlingens tanker og perspektiver i deres fulde rækkevidde, dvs. får de historiske afsnit med.

Feudalistisk fantasi og *liberalistisk virkelighed* er et værk, der vinder ved nærmere eftersyn, og som helt givet vil vokse i bevidstheden, efterhånden som man arbejder med den. Den leverer et væld af stof- og perspektivrige citater, der må kunne bruges på forskellige uddannelsesniveauer til belysning af den historiske og kulturpolitiske situation og udvikling i det meste af forrige århundrede, og med indførelsen af liberalismekategorien i åndshistorien synes den som sagt også at åbne for et frugtbart felt af nye forskningsmuligheder. Har man først tacklet tyngden i den og er kommet sig over de værste homologidannelser, ja så er *Feudalistisk fantasi* og *liberalistisk virkelighed* helt givet en bog, man ofte vil vende tilbage til og drage nytte af i mange forskellige arbejds-situationer. Og med sit grundige empiriske historiske studium er den også værdig til efterfølgelse for kommende licentiatafhandlinger indenfor danskfaget.

Jørgen Gleerup.

Alken Bruns: Übersetzung als Rezeption. Deutsche Übersetzer skandinavischer Literatur von 1860 bis 1900 (Zur Rezeption skandinavischer Literatur in Deutschland 1870 bis 1914 Teil 2). Karl Wachholtz Verlag Neumünster 1977.

Alken Bruns redegør i sin bogs 2.–4. kapitel for, hvorledes tekster af Bjørnson, Ibsen og J. P. Jacobsen blev oversat til tysk i tiden 1860–1900. I 1. og 5. kapitel forsyner han bogen med en ramme, der vil bringe oversættelsesanalyseteorien i forbindelse med receptionsæstetikken. Medens bogens centrale dele er så interessante, som emnet nu engang kan være, forsåvidt som Bruns foretager instruktive kontrastive stilanalyser af originale tekster og forskellige oversættelser og samler meget materiale om de forskellige oversætters baggrund og intentioner under vekslende receptionsbetingelser i Tyskland, lykkes det ikke Bruns at overbevise om, at dette er noget afgørende nyt og bedre end hidtidige oversættelsesanalyser endside kan bære den tunge teoretiske overbygning, som Bruns har følt sig fristet til.

Vesttyskere, der beskæftiger sig med nyere skandinavisk litteratur, såkaldte skandinavister, kæmper for deres liv, kæmper indbyrdes, forsøger derfor at overgå hinanden i teoretisk skarpsindighed og originalitet; deres skandinaviske kolleger afvises for størstedelens vedkommende som ukvalificerede. Bruns har følt sig forpligtet til at skatte til denne tradition i sin indledende del.

Han inddrager derfor et vilkårligt hjørne af den hidtidige litterære oversættelsesvidenskab, Werner Kollers undersøgelser fra begyndelsen af 1970-erne, men overtager ikke dennes systematik, nøjes snarere med at citere fra den vittige indledning. Derpå inddrager han receptionsæstetisk forskning, minder om, at originalteksten ikke er en uforanderlig størrelse, og at oversættelse kan være produktiv, og kræver følgelig, at oversættelser skal tages mere alvorligt som elementer i kulturproduktionen, – tilsyneladende udfra et immanent æstetisk værdikriterium, der imidlertid imødegås af de senere ofte let deprimerede resultater, Bruns kommer til i sine analyser.

En del af denne indledning er et internt vesttysk opgør med en jævnaldrende kollega med nærtbeslægtede interesser, Detlef Brennecke. Brennecke skrev for et par år siden en bog om tyske Tegnéroversættelser og prøvede at opstille en sociologisk oversætterlov-mæssighed: at borgerlige oversættere er korrekte, teksttro, indskrænkede, medens aristokratiske oversættere er modige og bruger teksten i ny sammenhæng i stedet for at falde på knæ for den. Det var en vild tese, men dog en tese. Det nye, Bruns bringer, står ikke i de teoretiske dele. I al fald mener undertegnede i mange år at have foretaget oversættelsesanalytiske stilsammenligninger i lighed med, hvad Bruns på så udmærket måde gør i de følgende kapitler, uden at have indset nytten af at hefte denne traditionelle filologi op med receptionsæstetiske tegnestifter (og uden som teoretisk udannet skandinav at have vundet indpas i denne bogs litteraturliste). Bruns kunne have fundet moderne oversættelsesanalytiske modeller, hvis han havde villet det i stedet for at diskvalificere den hidtidige forskning, f.eks. i Sverige hos Ruth Fröland eller i sit eget Vesttyskland hos Katharina Reiss eller i Saarbrücken. Som bogen foreligger, får undertegnede ikke øje på 1. kapitels relevans for bogens centrale dele. Disse er imidlertid en grundig og tildels morsom analyse af udvalgte stilistiske aspekter i teksterne, udvalgte – og det er godt og meget afgørende – ikke efter analytikerens subjektive evne til at opdage visse kuriosa og overse andre, men efter en nøje redegørelse for, på hvilke punkter originalens stil virkede frapperende i samtidens øjne, og hvilket litteratursprog modtagerlandet (oversætterens land) rådede over samt, hvorvidt oversætteren med originalens stiltræk ville gøre oprør

mod dette og ønskede at gøre således også med øjeblikkeligt publikumstab til følge. Hvor det drejer sig om redegørelse for stilfacetter, er Bruns meget inspirerende. Hvad angår de sociologiske følgeslutninger, har de i højere grad karakter af det foreløbige og spørgende.

I sit 2. kapitel beskæftiger Bruns sig med Bjørnsonoversættelser. Han viser, hvorledes en stiltro oversættelse af Bjørnsons karakteristika vil skabe helt andre effekter hos et samtidigt tysk publikum end hos et norsk, idet visse ordsprog, arkaismer etc. fremfor at virke folkeligt realistiske for et tysk publikum vil bære præg af exotisk æsteticisme. Han drager til felts mod oversætteren Helms, der i modsætning til sine samtidige kolleger overfører Bjørnson til et traditionelt sprog og desværre har succes hermed. I sine domme i denne henseende optræder Bruns idealistisk, – som gjaldt det at hævde Bjørnsons ære, og som om en oversætter havde ubegrænset tid og magt til at vinde sit publikum. Kun langsomt og nødtvungent når Bruns frem til resultatet af sin bog: at gode, d.v.s. fair oversættelser slet ikke er sikre på nogen særlig succes. Bruns beklager dette, men det synes, som om han derved overskrider sine egne receptionsæstetiske præmisser. Vittigt ender han med at påvise, at den progressive Bjørnson en generation senere i Tyskland trækker i samme retning som den konservative Timm Kröger.

Det 3. kapitel er koncentreret om oversætteren Strodtmann, hans forhold til Brandes og hans arbejde med Ibsen og J. P. Jacobsen. Analysen af Strodtmanns og jævnaldrende konkurrenters forudsætninger og aktualiserede stil er god, men også her er Bruns glad for at falde tilbage på konstateringer af, hvad Ibsens lyrik (receptionsløst og tidsløst) er og ikke er. Tilsvarende anholder Bruns, at Strodtmann foretager politiserende accentueringer i oversættelsen af *Mogens*. Rammende er hans analyser af tyskernes vanskeligheder ved Jacobsens impressionistiske style indirecte libre. Men derved viser han jo netop mod sit eget ønske, at oversættere ikke er tilstrækkelig store personligheder til at introducere en ny stil, – at oversat litteratur i højere grad end originallitteratur er dømt til at reciperes som et kun relativt formet indhold.

I det 4. kapitel redegøres der for, hvorledes tiden derpå blev moden til, at Marie Herzfeld kunne introducere en mere impressionistisk Jacobsen i Tyskland. Det var altså ikke en oversætter, der formåede at revolutionere det litterære klima.

Det fremgår af slutningen, 5. kapitel, at Bruns i løbet af arbejdet har erkendt, at det, han udfra et idealistisk og ikke et receptionsæstetisk standpunkt kalder gode oversættelser, ikke nødvendigvis har nogen stor udstrålingseffekt. Der ligger en stor værdi i denne erkendelse, men man kan ikke undgå at tænke, at den megen vrede mod hidtidig oversættelsesforskning, som den kommer til udtryk i 1. kapitel, hermed bliver mislig og ville kunne erstattes af en erfaren og mere nøgtern redegørelse for, hvilken kultureffekt oversættere altså kan gøre sig håb om at opnå. Den har tydelig supplementkarakter; produktiv på kulturens fronter er den snarere i kraft af en misforståelse, en metamorfose i receptionsbetingelserne, der pludselig bliver givtig på en ganske uventet måde.

Såvidt undertegnedes mening om bogens uomtvistelige værdi i den standende diskussion om litterær oversættelsesanalyse. Herudover tegner bogen med sine grundige forsøg på at tage de enkelte oversætterpersonligheder alvorligt i deres respektive kulturpolitik et nuanceret, sørgmuntært billede af, hvorledes den berømte skandinaviske litteratur i anden halvdel af det 19. århundrede landede i Tyskland.

Detaljerne i materialet synes vederhæftige og omhyggelige. Måske er det skævt at betegne *Fra Piazza del Popolo* som en novellesamling af Vilhelm Bergsø; men i randområderne af vore undersøgelser bliver vi alle usikre. Skandinaviens er særdeles tjent med, at Vesttyskland fremdeles har råd til at finansiere gode undersøgelser som den

foreliggende inden for sin bekendte *Sonderforschungsbereich 17* under Otto Oberholzers ægide. Bogen må interessere danskere som en god illustration af, under hvilke betingelser vort lands digtere kan indtræde i verdenslitteraturen.

Leif Ludwig Albertsen.

Dansk rigssprog, en beskrivelse fra 1700-tallet, Gl. kgl. Saml. 789 fol. Udgivet med indledning af Caroline C. Henriksen. Akademisk forlag, 1976, 609 s.

Under udarbejdelsen af videnskabelige arbejder plejer forfatteren at have den fordel, at han har et nøje kendskab til den homogene modtagergruppe. Ved at skrive indledningen til udgaven på engelsk har Caroline Henriksen mistet denne fordel. Sprogvalget giver ikke problemer i forhold til danske kolleger, men når læserkredsen udvides til »scholars of linguistic history and methodology«, opstår der en usikkerhed ved bestemmelsen af læsernes faglige forudsætninger. Caroline Henriksen har løst problemet konsekvent ved at forudsætte meget lidt viden om nordiske sprogforhold. Selv om indledningen rummer redundant stof for den danske fagmand generer det ikke, fordi den nødvendige baggrundviden gives i velskrevne oversigter, der bygger på de danske standardkilder, og absurd nok er det en fornyelse i indfaldsvinkel, at de bekendte ting er formuleret på engelsk.

Det opleves som naturligt, at Caroline Henriksen ikke fremfører et massivt forsvar for udgivelsen af Gl. kgl. Saml. 789 fol.; det er mere ejendommeligt, at manuskriptet har fået lov til at ligge uudgivet så længe. Det drejer sig nemlig ikke om et fund, tværtimod har danske og norske sprogfolk interesseret sig for det og gjort delstudier, men de faglige og arbejdsmæssige krav til en udgiver har skræmt. Caroline Henriksen har gennemført det omfattende udgivelsesarbejde ved koncentration i introduktionen om nogle hovedaspekter og ved en velovervejede og begrænset kommentar. En særlig aktualitet har udgivelsen fået, fordi den på så mange punkter giver en baggrund for Lars Brink og Jørn Lunds beskrivelse af dansk rigsmål siden 1840.

GkS 789 er anonymt, men dateret til 1727. Manuskriptet består af fem dele. Den første er dedikationen til Frederik IV, som findes i to ortografiske varianter, idet den anonyme grammatiker allerede her giver en prøve på sit forslag til en ny ortografi. Anden del er den mest omfangsrige og består af en detaljeret grammatik over det danske sprog. Tredje del er en diskussion om forholdet mellem lyd og skrift, hvor forfatteren går ind for en ortografi, der bygger på fonetiske principper. Fjerde del er en omsætningstavle, som kan gøre tyske ord til danske og norske, hvis de givne regler følges. Sidste del er en samling prøveartikler, som kan gælde for et mønster for en retskaffens ordbog i det danske sprog. Endelig rummer udgaven også den begæring til kongen, som ledsagede manuskriptet ved fremsendelsen i 1727.

Udgivelsen er vel motiveret ud fra to hensyn. Det drejer sig for det første om et vægtigt led i periodens voldsomme ortografidebat, og konsekvens og omfang sikrer det en plads her. Allerede udgavens titel: *Dansk rigssprog* viser dog hen til en anden sammenhæng, nemlig til den kendsgerning, at det drejer sig om en minutios beskrivelse af talesproget eller mundsproget, som forfatteren kalder det daglige talesprog. Her er det forståeligt, at Caroline Henriksen lægger sin fremstilling nær Brink & Lund, men de mange krydshenvisninger og henvisende kommentarer i indledningens § 7 (*The Spoken Standard*) mod-

virker den åbenhed, der iøvrigt er tilstræbt af hensyn til den udenlandske læser. For den danske læser vil § 7 blive et nyttigt supplement til Brink & Lund.

Caroline Henriksen har gennem selve tekstfremleggelsen opfyldt alle den filologiske traditions krav, men hendes 125 sider lange indledning viser ved sin åbenhed og vel-skrevne bredde udover traditionen. Både tekst og indledning vil blive opslagssteder, den bedste skæbne en udgave kan få.

Mogens Baumann Larsen

Jørgen Fafner: Retorik. Klassisk og moderne. København 1977, 174 p. 52, 15 kr.

Klogskab er noget, vi skal stræbe efter. Jørgen Fafner har skrevet en bog, som er til at blive klog af: »Retorik. Klassisk & moderne« (1977). Fra 1973 har det meste af bogen i stencileret form fungeret som et arbejdsredskab for retorikstuderende ved Københavns Universitet. Med udgivelsen på Akademisk Forlag er bogen til rådighed for et bredere forum af studerende og andre interesserede. Men det rejser til gengæld det for anmelderen centrale spørgsmål: hvem kan bruge bogen til hvad?

I bogen gennemgår Fafner først arbejdsfaserne i en tekstproduktion, sådan som de er beskrevet i den klassiske retorik. Dette er bogens mest omfattende kapitel. Gennemgangen rummer et væld af informationer og delkommentarer, men er overalt holdt på et niveau, hvor der ikke eksemplificeres eller på anden måde konkretiseres. Gennemgangen fører frem til Fafners bestemmelse af retoriikkens væsenskerne som intentionel mundtlighed. Denne bestemmelse afspejler en dobbelthed, der går igennem hele bogen. Udtrykket retorik bruges i bogen i to sammenhænge: i en snæver brug bliver det til tale-pædagogik (eller endnu snævrere: stemmebrugsteori) – i den mere omfattende betydning er retorik læren om, hvordan frie mennesker opbygger enighed, forståelse og indsigt via sproget som medium. Og mellem de to brug af det retoriske er der pokker til forskel. Fafner synes at være sig problemet bevidst, således siger han p. 55: at »fremførelsen i mange tilfælde trænger sig i forgrunden og ender med at blive selve hovedsagen«. Denne bemærkning kan opfattes selvrefererende, thi det sker netop undervejs i bogen, dels i mindre forløb, dels i hele bogens komposition.

I kapitel II, hvor mundtligheden bestemmes mere indgående, viser denne gliden fra almen til speciel brug af retorik sig f.eks. p. 65, hvor det hedder, at retorik vil »for en teoretisk betragtning komme til at omfatte ikke blot den frie tale men også oplæsningen«.

I kapitel III gennemgås Bühlers sprogfunktioner, udvidet med Malinowskis og Roman Jacobsens phatiske, metasproglige og poetiske funktion. Det overraskende er ikke her de refererende gennemgange, men snarere at sproghandlingsteorien, som den i mange år har været dyrket i England og Tyskland indenfor tekstvidenskab og filosofi, ikke har fornyet, endsige øvet indflydelse på fremstillingen. Den optræder i en note på p. 73, men ikke i mere substantiel form.

Ligeledes virker det overraskende, at emnet relationskommunikation ikke tages op. Det er dog et område, som både pragmatik og psykologi har bearbejdet.

I en afsluttende kommentar i kapitel VI karakteriserer Fafner da også selv resultatet af kapitel III som beskedent.

Beskedent er også udbyttet af gennemgangen af emnerne genre i kapitel IV og stil i kapitel V. Synspunktet er for snævert, alt for få teksttyper tages op, ligesom behandlingen er for generel, for almen. Fremstillingen bevæger sig også i disse dele over mod det artikulatoriske, fremførelsen. Når Fafner i det afsluttende kapitel fremhæver, at det

gennem »hele bogen (har) været et gennemgående tema at pege på sammenhængen mellem den retoriske teori og den retoriske praksis, mellem fremstillingsfilosofien og den anvendte retorik«, så er det en sandhed med modifikationer. Retorik handler om basale træk ved det at producere tekster og ved det at recipere dem. Er læseren blevet bedre til at klare de to funktioner, ved vi mere om tekstproduktion (dvs. også om fremførelse) og tekstreception? Til begge spørgsmål vil jeg svare nej. Læseren har selvfølgelig tilegnet sig viden om kommunikation, når han/hun er kommet igennem bogen, men det er en viden, der ikke er håndterlig – ikke har en praksis. F.eks. er læseren blevet introduceret til det centrale begreb topik, men i meget generel form – emnet er af en eller anden grund ikke blevet eksemplificeret. Og når man i en anden bog læser om Freuds topik, så opstår der blot forvirring, ikke genkendelse.

Som bruger af Fafners bog kunne jeg stille spørgsmålet, hvad er det, jeg kan gøre, når jeg har studeret bogen? Efter min mening meget lidt. Jeg er ikke blevet bedre til at producere tekster, og jeg er heller ikke blevet bedre til at studere dem, som andre har lavet. Ligesom bogen stiller store krav til læserens forudsætninger videnskabsmæssigt, så synes den også at forudsætte, at læseren selv kan omsætte el. skabe en praksis af det læste – men det kan vist kun ske, hvis man følger hele retorikstudiet. Det skulle så blot have været sagt.

Bogen er let at læse, og det er en dyd i disse tider. Fafners fremstillingsform er umiddelbart behagelig, teksten er varieret og læseværdig. Hertil kommer, at man hele tiden kan bevare et overblik over bogen, takket være den klare og tydeligt markerede struktur.

Men arbejder man mere indgående med bogen, bliver den pludselig problematisk, sådan som det sker med mange bøger, der på overfladen virker vældig pædagogiske.

Fafners brug af andre forfattere er kolossal. Han har været igennem et meget omfattende stof, det fremgår både af den løbende tekst og noterne, der er lidt af en guldgrube. Disse henvisninger skaber blot ikke sammenhæng, de afbryder nogle gange forløb, og de forekommer flere gange irrelevante. Den første sætning i bogen lyder: »Retorikken har haft en stormfuld skæbne i den vestlige kultur.« – og det er jo godt nok, nu venter jeg blot at høre lidt om det, ihvertfald hvis jeg læser teksten dialogisk. Den anden sætning i bogen lyder: »Den er som C. S. Lewis ganske rigtigt bemærker, ældre end kirken, ældre end romerretten, ældre end den latinske litteratur«. Her kunne jeg godt være foruden »ganske rigtigt« (det kunne C. S. Lewis også), og min student foruden C. S. Lewis. Yderligere problematisk er det, at denne sætning jo ikke følger den første op.

Et andet sted (p. 43) står der: » »to take the role of the other«, som det hedder i George H. Mead's socialpsykologi«, men når noten så er en henvisning til Joachim Israels »Socialpsykologi«, er det måske lidt unødigt med selve Mead, og ihvertfald kunne vi godt klare os uden Mead på engelsk på dansk, hvis det kan siges på den måde.

Fremstillingsformen er måske på dette punkt i overensstemmelse med en akademisk tradition, hvor forskningsindsatsen bl.a. blev dokumenteret ved de mange navne, men formens kommunikative evne er problematisk og for mig kun et eksempel på dårlig retorik.

Terminologisk virker bogen klar og konsekvent, og uden at vise de store falbelader for videnskabeligt orddelirium. Bogen er også fortrinlig at slå op i, hvis man skal have en ordforklaring på en retorisk term, som man godt kender. Kun nogle få gange stødes læseren bort: accessorisk (p. 32) og ramisterne (p. 30). Retorikstuderende skal være meget anderledes end mine danskstuderende, hvis de kan klare de nødder.

Sammenfattende kan man sige, at bogens forudsatte læser er en fiktion. Han findes

ikke. Den studerende skal arbejde i år for at komme på højde med bogen, medens den, der er på højde med bogen, kan få bekræftet sin viden, evt. søge noget i bogen, som den ikke giver. Dette må siges at være et paradoks, når bogen nu handler om retorik – men det er vel symptomatisk for megen akademisk litteratur i dette tiår, at der er store problemer med adressering. En forklaring kan måske være, at studenterne var bedre læsere i 1973, end jeg husker.

Den forudsatte læser skal f.eks. kende følgende udtryk: kola, isokola, stante pede, soft thinking. Lad os tage det sidste udtryk. Hvis det skal give mening, må læseren først forbinde det med soft facts, og han skal erindre sig en videnskabsteoretisk diskussion omkring forskellen mellem hard og soft facts, mellem humaniora og naturvidenskab. Det lærte vi vist ikke i datidens filosofikum. De fleste læsere vil ganske givet ikke kunne læse stedet, og de vil ikke kunne forbinde det med den underliggende modsætning mellem forstå og forklare, eller modsætningen mellem retorikkens sandhed og videnskabens sandhed.

Hele den side af bogen er i det hele taget vagt og punktvist gennemgået. Fafner henviser nok til to utrykte afhandlinger, men vender dog flere gange antydende og nølende tilbage til modsætningen mellem den vidensopfattelse, som retorikken forudsætter, og så videnskabens. Ofte sådan, at læseren må kende til disse emner, hvis bogen skal give udbytte – f.eks. er det min opfattelse, at den kort beskrevne modsætning mellem Descartes og Vico ikke siger ret mange ret meget.

Tidligt i bogen siger Fafner, at »symptomerne på fagets genopdagelse kan synes spredte og tilfældige, men er i længden ikke til at tage fejl af. Når en mark grønnes, ser man i begyndelsen kun de enkelte spirer, men pludselig og fra en bestemt øjenhøjde er det hele grønt«. Det er sandt nok, men ikke en træffende beskrivelse af udkommet af læsning af bogen. Jeg mener nemlig, at Fafner ikke rigtig når frem til at overbevise læseren om, at det retoriske i bred forstand er aktuelt. Det hænger sammen med, at aktuel i bogen mest af alt betyder på universitetet og i skolen – men det er jo langt fra hele virkeligheden. I samfundet er det retoriske aktuelt, i samfundet er der behov for veje til konsensusdannelse, retorikken har en rolle i det stigende nærdemokrati, som offentlighedsform. Planlæggere og administratorer er ved at grave sig ned til Aristoteles og til retorikken, men det var måske at forvente, at universitetets Institut for retorik havde noget at tilbyde.

Med alt dette har jeg ikke villet sige, at Jørgen Fafner skulle have skrevet en anden bog. Og når jeg indledningsvis skrev, at man kunne blive klog af bogen, så mente jeg det. Men jeg mener det på den måde, at vi som forskere i humaniora kan blive klog på vore problemer ved at læse bogen. Universitetets historie er opdeling og specialisering på forskellige vidensområder. Denne opdeling har ført til mangel på helhed og mangel på menneskebillede. Bogen demonstrerer dette ved ikke at kunne fastholde det retoriske og i stedet glide mod foredragslæren – til trods for, at navneskiftet i sin tid gik den modsatte vej. Isolationen mellem fagene må brydes.

Med specialiseringen fulgte, at vore modtagere ofte blev en eksklusiv lille gruppe, som vi delte forudsætninger med. Dem kunne vi skrive til. Sådan kan vi ikke længere formidle vor viden. Vore studenter har ændret karakter, de har andre erfaringer, men især ved de noget andet, end de gjorde for bare 10 år siden. Det gør også, at en bog som »Retorik«, der så kompakt forudsætter et højt vidensniveau, ikke vil kunne bruges i studiet. Tidligere kunne vi tænke abstrakt, det skal vi blive ved med. Det nye er, at vi må give konkrete anvisninger også. Ellers vil vi ikke blive brugt, selv om der er brug for os.

Mogens Løj

Knytlinge Saga. Knud den Store, Knud den Hellige – deres Mænd, deres Slægt. Oversat af Jens Peter Ægidius med indledning og noter ved Hans Bekker Nielsen og Ole Widding. København: Gad, 1977. 203 s.

I 1829 udgav C. C. Rafn som bind XI af parallelsierne Fornmanna Sögur og Oldnordiske Sagaer den norrøne tekst og en dansk oversættelse af de to sagaer om Danmark: *Jómsvíkinga saga* og *Knýtlinga saga*. Medens Rafns tekstudgave af de to sagaer forlængst er afløst af nyere, omend ingenlunde definitive udgaver – for Jomsvikingsagaens vedkommende en række aftryk af enkelthåndskrifter af sagaen, for Knytlingesagaens vedkommende en samlet kritisk udgave ved Carl af Petersens og Emil Olson 1919–25 – er hans oversættelse, som ellers blev skarpt nok kritiseret i samtiden, blevet stående som den eneste fuldstændige gengivelse på dansk af de to norrøne danmarkshistorier; Svend Grundtvigs oversættelse af »Kong Knud den Hellige efter Knytlingesaga« (1869, 2. oplag 1884) – grundlaget for læsebogsklassikeren »Knud den Helliges Død« – er kraftfuld og levende, men omfatter dog kun ca. en trediedel af *Knýtlinga saga*.

Den videnskabelige beskæftigelse med *Knýtlinga saga* i dette århundrede har haft en stærk historisk/kildekritisk slagside. Sagaen er ubestrideligt et reservoir, hvori en lang række mundtlige og skriftlige kilder er flydt sammen, med mange misforståelser og en højst uegal komposition og stil som resultat, og det er identifikationen af disse bevarede eller tabte kilder, der har stået i centrum for forskningsinteressen, ledsaget af forsøg på tids- og forfatterbestemmelse af teksten.

Den nu fremkomne nye oversættelse af *Knýtlinga saga* lægger sig, uden i øvrigt at polemisere mod den kildekritiske forsknings interesseområde eller dens resultater, et helt andet sted. Grundsynspunktet, der meget bevidst har bestemt udgavens komposition og oversættelsens og noteapparatets udformning, er, at vi i *Knýtlinga saga* (= den tekst af *Knýtlinga saga*, der er trykt som hovedtekst i Petersens og Olsons udgave), med hele dens stilistiske heterogencitet og dens talrige historiske og geografiske bommerter, har en episk sammenhængende danmarkshistorie, som er værd at læse for sin egen skyld, og som kan gøres tilgængelig for nutidige læsere gennem en teksttro oversættelse, suppleret med de historisk/geografiske oplysninger, som er nødvendige for forståelsen af den episke sammenhæng. I den højere undervisning, hvor bogen nok kan fortjene at vinde indpas, er det dansklæreren, mere end historielæreren, den henvender sig til.

Er rammerne begrænsede, er det til gengæld kvalitet, der tilbydes inden for dem. Den teksttro, »filologiske« oversættelse kan naturligvis ikke undgå at virke lidt bleg, sammenlignet med hvad Grundtvig *père* og *fils* i sin tid fik ud af sagaens afsnit om Knud den Hellige; men savnet af kraftfulde kerner danske udtryk kan vel rigelig opvejes af bevidstheden om, at den nye oversættelse er en loyal og uretoucheret gengivelse af originalteksten, en pålidelig gengivelse også af tekstens mere primitive stiltræk og fri for forsøg på at pifte den op med uautentiske sproglige virkemidler. Og mon ikke den nutidige danske læsers stilistiske tolerance er så stor, at man ikke længere behøver at omstilisere en sagaoversættelse efter en romantisk forestilling om sagaproza? – Fortjenstfulde er også oversættelserne af de i sagaen indstrøede skjaldevers. At oversætte inden for en genre, hvis hele virkning beror på en sproglig/metrisk leg med spilleregler, vi ikke længere behersker, er principielt umuligt; men oversættelserne her, der både gengiver skjaldeversenes indhold og, delvis, deres billedbrug og metrum, virker mindre pinlige end de fleste andre oversættelser af skjaldevers, jeg erindrer at have set.

Noteapparatet er anbragt diskret bag i bogen; kun en stjerne i teksten efter de ord, som

kommenteres, minder læseren om dets eksistens. Det holder sig i det store og hele til at placere de i teksten nævnte historiske personer og de mindre eller slet ikke kendte stednavne, kommentere de mere uigennemskuelige tilnavne og belyse nogle få middelalderlige sagforhold i teksten. Oplysninger, som kunde virke distraherende på den sammenhængende tilegnelse af fortællestoffet (variantlæsemåder, henvisninger til parallelsteder i *Saxo* og *Heimskringla*, historisk/geografiske ekskursioner, påpegning af åbenlyse brølere i teksten), er i det store og hele ikke medtaget – kun et par gange (f.eks. note til s. 18 el. s. 35) går den filologiske optugtelse over naturen.

En ganske kort indledning til *hogen* (v. Hans Bekker-Nielsen) placerer sagaen litteraturhistorisk og plæderer overbevisende for berettigelsen af at beskæftige sig med sagaen som et stykke fortællekunst.

Sagaoversættelser er sjældne for tiden. Det er glædeligt, at vi med denne bog har fået adgang til en del af sagalitteraturen, der i praksis var utilgængelig på dansk, og at udførelsen holder sig på en så høj standard. Og det er også glædeligt, at det har været muligt at udsende oversættelsen i sobert, uprætentløst boghåndværk til en særdeles rimelig pris.

Thorkil Damsgaard Olsen